Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 1

‘Een mooie mengelmoes’

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 2

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 3

‘Een mooie mengelmoes’

Meertaligheid in de Gouden Eeuw

Marc van Oostendorp
Nicoline van der Sijs

Amsterdam University Press

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 4

Afbeelding omslag: Jan Havicksz. Steen, *De riviervismarkt gezien naar het Westeinde*, circa 1652. Haags Historisch Museum.

Ontwerp omslag: Xpair
Ontwerp binnenwerk: Sander Pinkse Boekproductie, Amsterdam

ISBN 978 94 6372 082 3
NUR 616

Creative Commons License CC BY NC ND
(https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/nl)

Meertens Instituut (KNAW) / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2019

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 5

Inhoud

Inleiding: Nieuwe genres in een nieuwe taal 7

1. De wereld in kranten 23
2. Dichters maken de taal 77

Verantwoording 129
Literatuur 131

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 6

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 7

INLEIDING

Nieuwe genres in een nieuwe taal

Het is moeilijk je voor te stellen wat Nederland zou zijn geweest zonder de Gouden Eeuw. De toeristenindustrie in Amsterdam en Delft zou minder goed lopen, politici zouden niet kunnen verwijzen naar de 'VOC-mentaliteit' en Nederland zou een mythische beginperiode missen, waarin roemruchte schilders (Rembrandt!, Vermeer!), dichters (Vondel!, Hooft!) en staatslieden (Van Oldenbarnevelt!) rondliepen. Snijd de pagina's over ruwweg de zeventiende eeuw, de periode die we traditioneel de 'Gouden Eeuw' noemen, uit het boek van de Nederlandse geschiedenis, en dat boek valt uit elkaar.

Dat geldt zeker voor de geschiedenis van de taal. Het verhaal dat nog steeds op school wordt gedoceerd is dat er tot in de zestiende eeuw nog geen Nederlands bestond – er waren alleen dialecten, van Brabants tot Overijssels, van Zeeuws tot Gronings. Ambtenaren en klerken hadden weliswaar contact met elkaar en pasten hun schrijftaal enigszins aan elkaar aan, maar toch kun je van een gemiddelde veertiende-eeuwse tekst aan de hand van dialectkenmerken doorgaans nog vrij nauwkeurig zeggen waar hij vandaan komt. Pas toen de Republiek ontstond, ontstond er ook een taal van die Republiek, en die taal werd uiteindelijk het Nederlands.

Wat in dat verhaal vaak minder duidelijk naar voren komt, is dat diezelfde Republiek al die tijd een grote rijkdom aan verschillende talen had. Niet alleen bleef de overgrote meerderheid van de Nederlanders, van hoog tot laag, in het dagelijks leven nog een dialect gebruiken, en niet alleen werd er tot op een steenworp afstand van Amsterdam tot in de zeventiende eeuw nog Fries gesproken, maar er werden aantoonbaar ook tal van andere talen gesproken, in ieder geval in de steden.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 8

De enorme economische bloei die de Republiek der Verenigde Nederlanden in de Gouden Eeuw doormaakte, leidde ertoe dat de grote Hollandse steden, met name Amsterdam, grote aantrekkingskracht uitoefenden op werkzoekenden. Uit alle provincies van de Republiek en uit alle omringende landen trokken mensen naar Amsterdam. Op basis van de geboorteplaatsen die in Amsterdamse ondertrouwregisters zijn vermeld in de periode 1578–1700, blijkt dat 58 procent van het totale aantal geregistreerden, zo'n 95.000 personen, buiten Amsterdam geboren was. Van hen was 44 procent afkomstig uit andere provincies in de Republiek, met name uit Noord-Holland en oostelijke provincies als Groningen en Drenthe, en 56 procent uit andere landen, inclusief de Zuidelijke Nederlanden. De stad werd zo een veeltalige smeltkroes, en op de straten en markten was een veelheid aan Nederlandse dialecten en sociolecten te horen, gemengd met Nederduitse en Hoogduitse dialecten, Engels, Frans,

ZEEVSCHE
NACHTEGAEL,
ENDE
Des ſelfs driederley gheſang;
Geheel anders in der waerheydt verthoont/ als de ſelve voor deſen by ſommige upt enckelmis-verſtant verkeerdelyck is gheoordeelt.
DOOR
Verſcheyden treffelijcke Zeeuſche Poëten by een ghebracht; ende verciert met Copere Plaeten.
Hier is noch by gevought een Poëtiſch werck
GHENAEMT
TAFEREEL van SINNE-MAL.
SIC IPVK IVNO AD ASTRA
t'AMSTELREDAM,
Gedruckt by Anthoni Jacobſz. Boeckdrucker op de Achter-Burghwal/ Anno 1633.

Titelpagina van de *Zeevsche Nachtegael* (Zeeuwse Nachtegaal), Amsterdam, editie 1633.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 9

Spaans, Italiaans en Scandinavische talen. Net als nu moet iemand die door de Amsterdamse straten wandelde, telkens flarden vreemde klanken en talen opgevangen hebben.

Vrij veel mensen zullen meer dan één taal of dialect gesproken hebben. We vinden daar op allerlei plaatsen nog de sporen van, bijvoorbeeld in de literatuur. Sommige Nederlanders plukten met graagte uit deze veeltalige omgeving, en anderen stoorden zich eraan – ook in dit opzicht is er dus niets nieuws onder de zon. Zo schreef een anonieme dichter in de *Zeevsche Nachtegael* (Zeeuwse Nachtegaal), een verzameling gedichten van Zeeuwse auteurs uit 1623, geërgerd:

Ick weet niet wat het is met onse Neder-landers,
Want nevens [naast] hare taal soo spreken sy noch anders,
Het is haar niet ghenoegh te spreken hare taal,
Sy spreken Fransch, end Schots, Latijn, end als de Waal.
Sy weten't als een Kock te menghen, end' te scherven [stuk te hakken],
Om soo quansuys [zogenaamd] wat eers [eer] by and're te verwerven,
De eene seyt, *bon jour* mijn Heer, de and're weer
Seyd *bona dies* Heer, end' swets [zwetst] soo even seer.
De grace, neen *Monsieur, excuse moy* sy spreken,
End als sy spreken soo, een ander schijnt een leecken,
Dan koomter oock *Signoor*, end' maact den Spaanschen geck,
In plaatse van den dagh, is *Ditto* nu den treck.
Van waar koomt ons dit toe, te menghen soo de talen,
End' dan van dees een woord, end' dan van die te halen,
Ist schaarsheyd in de taal? verwert [verwart] ons die de spraack?
Neen: d'hooghmoed die ons quelt is oorsaack van de saack.

Niet alleen trok de wereld naar de Republiek, de Republiek trok ook over de wereld: Nederlanders verkenden heel Europa, tot diep in het Russische Rijk, en Nederlandse schepen voeren over alle oceanen. De Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) dreef handel met Azië, terwijl de West-Indische Compagnie (WIC) zich richtte op Afrika en het Caraïbisch

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 10

Beschrijving van de neushoorn in *'t Vermaak der jonkheid, bestaande in honderd twee-en-negentig afbeeldingen van allerhande figuren, als menschen, beesten, vogelen en visschen, enz.*, Amsterdam, 1697: 'De Rijnoseros is wonderlijk gekleed met sterke wrede Schilden gelyk gy weet / Men zeid dat hy wel honderd Jaer lang leeft / en nog draegt hy zyn eerste kleed'. Koninklijke Bibliotheek.

gebied. Door alle reizen kwam men in aanraking met nieuwe volkeren, producten, eetwaren, talen, ideeën. Op termijn had dit een diepgravende invloed op het maatschappelijk, cultureel en wetenschappelijk leven. Nieuwe medicijnen werden geïntroduceerd en voedingsgewoonten veranderden: de tot dan onbekende aardappel werd nationaal voedsel, het drinken van koffie, thee en cacao en het roken van tabak leidden tot nieuwe sociale gewoonten en tot de oprichting van bijvoorbeeld koffie- en theehuizen. De Nederlandse woordenschat werd enorm uitgebreid met namen voor alle nieuw ontdekte producten, gebruiken, planten en dieren, deels leenwoorden (*amok*, *tomaat*, *kaketoe*), deels eigen Nederlandse woorden (*lakmoes*, *miereneter*, *neushoorn*).

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 11

De drukkers en zetters uit de Republiek waren in heel Europa vermaard om hun typografische kunde en hun kennis van letterschriften. Amsterdam was bijvoorbeeld het Europese centrum van de Hebreeuwse en Jiddische boekproductie. De eerst Antwerpse en later Leidse universiteitsdrukkerij van Plantijn bezat binnen West-Europa de meeste 'oosterse' lettertypen; tot 1650 was deze drukkerij een van de zeer weinige in West-Europa die beschikten over een Arabisch font. Voor het corrigeren van drukproeven waren ook specialisten nodig die deze vreemde talen konden lezen.

In de multiculturele en veeltalige Republiek kregen nieuwe letterkundige genres vorm, want in de nieuwe tijd kwam men ook in contact met nieuwe stijlvormen. Met name waren aan het eind van de zestiende eeuw langzaam Renaissance-vormen doorgesijpeld uit het Middellandse Zeegebied. De 'ouderwetse' middeleeuwse vormen die tot dan toe in de Lage Landen werden gebruikt, werden vaarwel gezegd. Een moderne dichter volgde het liefst de Italiaanse of de Franse dichtkunst na, met een inhoud die was ontleend aan de Grieken en de Romeinen en een vorm die geleend was van Dante en Petrarca of van Franse dichters als Ronsard. Die vormen maakten bovendien naam: de literaire vernieuwingen die in de Republiek ontstonden, werden op hun beurt elders overgenomen.

Voor zover we de oorsprong van Nederland inderdaad vinden in de vroege Republiek, vinden we die dus in een meertalig land, waar talen naast elkaar leefden en op elkaar botsten. Het is de moeite waard om die warreling van talen, die 'mooie mengelmoes', zoals de knecht Robbeknol in het toneelstuk *Spaanschen Brabander Jerolimo* van Gerbrand Adriaensz Bredero (1585–1618) het noemt, nader te onderzoeken. In dit boek willen wij aan de hand van lopend onderzoek binnen het Meertens Instituut daarvan enkele voorbeelden geven, in twee hoofdstukken, een over de (in die tijd in opkomst zijnde) kranten, en een over de literatuur. De kranten laten iets zien over de taal die 'gewone' Nederlanders, voor zover ze konden lezen, onder ogen kregen; kranten werden bovendien voor de Hollandse kooplieden al snel een exportproduct, zodat hier kranten in allerlei talen werden geproduceerd. Uit literaire werken kunnen we iets opmaken over hoe de culturele elite – je hoefde in die tijd overigens nog

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 12

niet per se heel rijk te zijn om daar bij te horen – aankeek tegen de talen en dialecten om zich heen en hoe ze het Nederlands geschikt probeerde te maken om net zo mooi en edel te klinken als de grotere internationale talen waarin al een eerbiedwaardige literatuur bestond.

De taal

Dankzij een grotere mobiliteit kwamen mensen uit verschillende regio's van de Republiek met elkaar in contact. Terwijl voor veel mensen tot dan toe het eigen dialect in het dagelijks leven meestal wel had volstaan, moest men zich nu op grotere schaal onderling verstaanbaar maken. De hoeveelheid drukwerk nam in de Gouden Eeuw enorm toe door de belangstelling in cultuur, wetenschap en religieuze kwesties. Dat drukwerk werd steeds vaker in het Nederlands geschreven: zowel de jonge Hervorming als de renaissancebeweging pleitten voor het gebruik van de volkstaal naast of in plaats van het Latijn, dat tot dat moment de taal van wetenschap en religie was geweest, of het Frans, waarvan de ambtelijke en adellijke bovenlaag zich bediende. Ook het aantal lezers nam toe, zowel door de bevolkingsgroei als door de verbreiding van de boekdrukkunst en de hoge geletterdheid – rond 1600 kon 60 procent van de mannen en 40 procent van de vrouwen in de Republiek lezen en schrijven, en in de loop van de zeventiende eeuw steeg dat percentage nog verder. Drukkers en auteurs wilden natuurlijk dat zoveel mogelijk mensen hun boeken lazen en kochten.

In deze omstandigheden werd er dringend behoefte gevoeld aan een bovenregionale taal, een algemeen begrijpelijke taal waarin men zich mondeling en schriftelijk kon uiten. Zo'n taal bestond begin zestiende eeuw nog niet. In de zestiende eeuw werden de eerste aanzetten voor de vorming van een standaardtaal gedaan in Vlaanderen, waar de oudste taalvoorschriften verschenen. Maar na de val van Antwerpen in 1585 verplaatste het economische, culturele en taalkundige centrum van de Lage Landen zich naar Holland. De onafhankelijkheid van de Republiek leidde tot een sterk gevoel van nationaal bewustzijn. Men vond dat de

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 13

nationale staat ook een nationale taal diende te hebben, een taal die begrijpelijk was voor personen uit alle gewesten. Een taal die minstens even goed moest zijn als de andere talen die men inmiddels had leren kennen: het Latijn en de andere volkstalen. En om de drie-eenheid compleet te maken vond men dat de nationale staat diende te beschikken over een Bijbelvertaling in de nationale taal – vandaar de publicatie van de Statenbijbel in 1637. Het feit dat die Bijbel vervolgens over een groot gebied en door veel mensen werd (voor)gelezen, zorgde vervolgens voor verdere verbreiding van de nieuwe standaardtaal.

Toen in de zeventiende eeuw de standaardtaal steeds concretere vormen aannam, waren het de hogere bevolkingslagen van de grote Hollandse steden die bepaalden welk taalgebruik de voorkeur verdiende, tot norm werd verheven. Het waren de mannen – vrouwen kwamen er nauwelijks aan te pas – die hun werk gepubliceerd konden krijgen en die als gezaghebbend golden. Ze ontmoetten elkaar in rederijkerskamers of in de eerste Duytsche Academie, een genootschap dat in 1617 werd opgericht en dat toneelstukken opvoerde en onderwijs gaf in de landstaal. Die mannen kozen uiteraard voor hun eigen taalvariëteit, die zij het beste kenden en mogelijk ook oprecht het beste vonden. De volkstaal verwierpen zij nadrukkelijk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit keuzes die de vertalers van de Statenbijbel maakten: zij verkozen *bevrijden* en *verblijden* boven *bevrijen* en *verblijen* (zoals deze werkwoorden toen en nu in de volkstaal werden uitgesproken), en ze beslisten dat het *hij geeft mij* moest zijn en niet *hij geeft mijn*, 'want dat zegt het volk'. Ook typisch 'boerse' Hollandse uitspraken als /hongt/ voor 'hond', /see/ voor 'zee' en /fader/ voor 'vader' werden ongeschikt geacht voor de standaardtaal.

Het laat zien dat er dus al langer verschillen waren tussen de taal van de hogere standen en de taal van het volk, en dat op de laatste werd neergekeken. Dat is een situatie van alle tijden: geen twee mensen spreken hetzelfde, en altijd geldt bijna automatisch de taal van de machtigere of de rijkere als mooier en juister.

Zo werd gaandeweg de standaardtaal gebaseerd op de 'beschaafde' Hollandse spreektaal van de grote steden. De Hollandse taalvariant kreeg gezag, omdat het de taal van het cultuur- en handelscentrum van de Lage

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 14

P. C. HOOFTS
NEDERLANDSCHE
HISTORIEN

DRIEENTWINTIGHSTE BOEK.

1585.

ONder Antwerpens en der vereenighde Neederlanden gemeene benauwtheit, waaghde Spanje van feeſt en blydſchap: beſteedende de Kooning zyn' jongſte dochter Katharina, gewonnen by Izabella van Valois, aan Kaarel Emanuel, Hartogh van Savoye; met toevoorzight, van dat Vorſtendoom, tot een' eeuwigen voorburgh des Milaanſchen Staats, teeghens der Franſoyzen aanval, te maaken; en zich die poort, naa 't Graafſchap van Borgonje, oopen te houden. De trouwing werd, met groote praal, den elfden van Lentemaant, tot Saragoſſa, gepleeght, en den Bruidegoome de tytel van Stadthouder zyner Majeſteit, door ganſch Italie, ten huwelyk gegeeven. Ter zelve tydt liet Graaf Willem Lodewyk van Naſſau eenen inval tot de Marne doen, om de landtzaaten tot betaalen van ſchatting aan d'Algemeenſchap te praamen. Dan de Kooningſchen, hebbende verſcheide ſchanſen, in en heinde by dien oordt, verzaamden ter yl; benoodighden 't Vrieſche volk naa de ſcheepen te wyken. Een ſoldaat, waanende in vyanden landt alles vry te ſtaan, werd, door Graaf Willem, uit zaake van vrouwekraft, ter galghe verweezen. In Hollandt begoſten nu etlyke luiden, welke, als verdechtight, men van verſcheide plaatſen had doen vertrekken, hunne ooren vermeetelyk op te ſteeken: en die van andre te noopen, met ſcherpe reedenen, teeghens hooghe en laaghe Ooverheit. Waar oover men aldaar, den zeeventienden in Grasmaant, allen, die t'eenigher ſteede der vereenighde geweſten uitgeleidt oft uitgezeidt waaren, by plakkaat beval, binnen vier daaghen naa d'afkundighing, 't Landt te ruimen, zonder weeder daar in te keeren, dan met uitgedrukt verlof der Staaten; op peene van vyandtlyk ranſoen en eeuwighen ban. In 't eerſte van Bloeymaant, gaaven ontrent veertigh knechten van Koen van Steenwyk het Huis te Rechtere, by Zwol, aan Taxis oover, laatende hun vendel en halsgeweer achter. Graaf Willem, daarenteeghens, won, met vier ſtukken geſchuts, en zeevenhondert mann', booven vyfhondert, die Sonoy hem aanbracht, de ſterkten te Slykenburgh en Oldemarkt, beide zulkx geleeghen, dat Verdugo, daar meede, de Zeevenwolden, en andre gebuurplaatſen, onder zwaare brandtſchatting gehouden had. Aan Taxis weeder, werd, naa eenighe daaghen belegs, 't Huys te Schuilenburgh oovergeleevert, by afweezen des Hopmans; hoewel de bezettelingen, zoo men zeide, zich noch met lyftoght voor zes maanden, voorzien vonden. Zeeker, een deel der zelve bleef by den vyandt: een deel begaf zich naa't Graafſchap van Benthem: zommighe nochtans naa Slykenburgh. Maar de Graaf van Nieuwenaar, als gemaghtight door Truxes, verdreeven Keurvorſt van Kolen, om in dat Sticht

Katharina, dochter van Spanje, trouwt den Hartogh van Savoye.

Plakkaat der Staaten van Hollandt teeghens perſoonen, die t'eenigher ſteede der vereenighde geweſten uitgeleidt oft uitgezeidt waaren.

'T Huis te Rechtere oovergegeven aan Taxis.

Graaf Willem wint de ſterkten te Slykenburgh en Oldemarkt.

Taxis kryght het Huis te Schuilenburgh.

Beschrijving van de val van Antwerpen in 1585 door P.C. Hooft in de *Neederlandsche Histooriën*, uit de uitgave door Geeraardt Brandt van 1703. Google Books.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 15

Landen was: wiens brood men eet, diens woord men spreekt. Hollands was vanuit een taalkundig oogpunt niet geschikter als standaardtaal dan de twee andere dialectgroepen die in die periode bestonden naast het Hollands: de zuidelijke dialecten (Brabants, West- en Oost-Vlaams) en de noordoostelijke of Nedersaksische dialecten. Als de sociale of politieke verhoudingen anders waren geweest, had ook een van die dialectgroepen de basis van een standaardtaal kunnen vormen. Het was ook al vrij snel duidelijk dat er slechts ruimte was voor één eigen 'cultuurtaal' in de Lage Landen. De belangrijkste andere kandidaat zou het Fries zijn geweest, dat tot enige eeuwen eerder nog een belangrijke rol had gehad in het ambtelijk verkeer. Maar de politieke rol van Friesland was inmiddels volkomen uitgespeeld, en hoewel er nog één belangrijke dichter was die gedichten schreef op het hoogste niveau, Gysbert Japicx (1603–1666), betekende dit niet dat er voldoende animo was om ook een Friese standaardtaal te ontwikkelen. Dat zou feitelijk pas eeuwen later gebeuren.

Literaire schrijvers bemoeiden zich op allerlei manieren met de standaardtaal, die ook werd gezien als de drager van een nieuwe hoge cultuur. Zoals Nederland als land het beste moest overnemen van andere landen, en die andere landen op die manier moest overtreffen, zo moest ook de Nederlandse taal het beste overnemen van andere talen – bijvoorbeeld in stijl en gebruiksmogelijkheden – en zo beter worden dan alle andere talen. De schrijvers vergeleken het Nederlands in lofzangen in gunstige zin met andere talen, ze bespotten ongewenste vormen en klanken van het Nederlands, en ze schreven teksten die als model moesten dienen. Bovendien probeerden ze met hun gedichten, prozateksten en toneelstukken aan te tonen dat het Nederlands niet onder hoefde te doen voor andere Europese talen, en zelfs niet voor het Grieks en het Latijn, talen waarover met grote eerbied werd gesproken. Niet alleen de Bijbel werd in deze periode vertaald, maar ook de werken van bijvoorbeeld Vergilius en Ovidius. Joost van den Vondel (1587–1679) maakte bijvoorbeeld Nederlandse versies van werken van deze twee schrijvers. P.C. Hooft (1581–1647) schreef op zijn beurt een uitgebreide geschiedenis van Nederland (de *Neederlandsche Histooriën*) waarbij hij de Romein Tacitus niet alleen imiteerde in de manier van vertellen, maar ook in zijn uitermate ingewikkelde zinsbouw.

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 16

Zo maakten de schrijvers de klassieken niet alleen toegankelijk voor mensen die de originelen niet konden lezen, maar toonden ze ook aan dat je in het Nederlands al die verheven onderwerpen op een elegante manier kon uitdrukken.

Sommige auteurs hadden bovendien uitgesproken opvattingen over taalkundige kwesties. Zo ontwierp Vondel eigen spellingregels, met onder andere een enkele *a* in *dagen* naast *ae* in *daeden*, en veegde hij in 1654 in een appendix bij zijn beroemde toneelstuk *Lucifer* de vloer aan met iedereen die een alternatieve spelling ('misspellinge', volgens hem) verkoos.

De eerste periode was er een van trial and error, of misschien beter gezegd: van polderen. Er werd druk gedebatteerd over principiële keuzes en er werden allerlei praktische – maar uiteenlopende – voorstellen gedaan. Zo koos men in de spelling vrij unaniem voor het nieuwe gelijkvormigheidsbeginsel, dat voorschrijft dat we *hond* met een *d* spellen vanwege het meervoud *honden*. Eerder was een fonetische spelling – *hont* naast *honden* – in gebruik, die leidde tot variatie in het woordbeeld. Voor de standaardtaal prefereerde men een vast woordbeeld. Over het beginsel raakte men het snel eens, maar de interpretatie ervan kon tot heel verschillende uitkomsten leiden. Zo wilden sommigen woorden laten eindigen op dubbele medeklinkers. Zij spelden bijvoeglijke naamwoorden als *laff*, *satt*, *mall*, *voll* naar analogie van de verbogen vormen (*laffe* etc.), en zelfstandige naamwoorden als *straff* naar het meervoud *straffen*. We kijken nu misschien wat vreemd aan tegen deze dubbele medeklinkers, maar dat deze vormen het niet gehaald hebben, is toeval: in het Duits is de balans wel naar deze vormen doorgeslagen, vergelijk *satt*, *voll*, *Fett* en *Stoff*. Ook in de werkwoordsvormen werd met allerlei gelijkvormige spellingen geëxperimenteerd, variërend van *hij vatt* vanwege *vatten*, *hij eett* vanwege *hij loopt*, tot *hij speeld* vanwege *hij speelde*.

Alleen al tussen 1612 en 1637 verschenen in de Republiek elf werken die aan de spelling waren gewijd. Desondanks, of misschien juist daardoor, bleef de spelling gedurende de hele zeventiende eeuw heel variabel, vaak zelfs binnen het werk van één auteur. In de kranten staan bijvoorbeeld naast elkaar de spellingen *gelijck*, *ghelijck*, *gelijk*, *gelyk* en *gelyck*, en *staat* en *staet*. De spellingsvariatie betreft de spelling van medeklinkers en

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 17

klinkers, maar is niet ingegeven door dialectverschillen. Typische dialectvormen als Nedersaksisch *old* of *holden* voor *oud* en *houden*, of Antwerps *baij*, *faijn* voor *bij* en *fijn*, tref je in de kranten niet aan.

Purisme

In de Renaissance rukte het Nederlands op in alle domeinen, vaak ten koste van Latijn en Frans, die in de Middeleeuwen een sterke positie hadden gehad en allebei gebruikt werden om er literatuur in te schrijven. Dankzij de Renaissance bloeiden de wetenschap en de kunsten, en de kennis hierover werd in Nederlandstalige werken verbreid. Een geleerde als Antonie van Leeuwenhoek (1632–1723) kende 'tot zijn spijt' geen vreemde talen en schreef zijn wetenschappelijke werk in de vorm van Nederlandstalige brieven, onder andere aan de Royal Society in Londen, die ze in het Engels en het Latijn vertaalde. Maar ook geleerden die wél andere talen machtig waren, gaven soms de voorkeur aan het Nederlands. Deels hing dat samen met de doelgroep: men vond dat ook leken en niet-universitair geschoolden als vroedvrouwen, gerechtsdienaren of griffiers toegang moesten hebben tot wetenschappelijke werken. Maar daarnaast zal zeker prestige een rol hebben gespeeld: ook technische natuurwetenschappelijke verhandelingen konden in het Nederlands worden uitgedrukt.

Dus waren Nederlandse woorden nodig voor de beschrijving van wetenschappelijke en technische vernieuwingen. Het makkelijkste was woorden uit vreemde talen te lenen, maar veel liefhebbers van de standaardtaal-in-ontwikkeling meenden dat die taal van vreemde smetten vrij moest zijn: er was in de zeventiende eeuw een sterke tendens om leenwoorden, met name uit het Frans en het Latijn, te weren. In het Nederlands kon je niet alleen alles uitdrukken wat je in die andere talen kon zeggen, en zelfs beter; je kon het zelfs doen zonder gebruik te maken van middelen die door die andere talen werden aangereikt. Er verschenen woordenboeken waarin Nederlandse alternatieven werden opgesomd voor ieder leenwoord, bijvoorbeeld 'Distribueren, *omdeelen*, *verspreiden*,

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 18

verdeelen'. Het doel van deze woordenboeken was dus de Nederlandse woordenschat aan te passen aan de nieuwe tijd. Gezaghebbende geleerden als Simon Stevin (1548–1620) en Hugo de Groot (1583–1645), maar ook literaire schrijvers als P.C. Hooft, muntten een groot aantal nieuwvormingen als *heelal*, *omtrek*, *boedelafstand*. Aan Hooft danken we waarschijnlijk de benaming *loopmare* voor 'krant'.

In de loop van de tijd werden sommige auteurs zelfs strenger in de puristische leer. Zo vond Hooft in 1618 vreemde woorden waarvoor geen Nederlands alternatief bestond acceptabel. Twintig jaar later kwam hij daarop terug. Toen hij in 1638 *Henrik de Gróte*, een biografie van Hendrik IV van Frankrijk, herzag, verving hij onder andere *legaat* door *gezant*, *president* door *raadhoofdman*, *prins* door *vorst*, *processie* door *ommegang*, *procureur* door *pleitverzorger* en *secretaris* door *geheimschrijver*.

Het purisme speelde in de literaire taal een belangrijke rol, maar in juridische, medische en ambtelijke teksten bleven leenwoorden heel gewoon. En dat gold opvallend genoeg ook voor de kranten. De keuze voor een leenwoord of een Nederlands alternatief hing dus mede af van het tekstgenre. Een mooi voorbeeld hiervan is wederom Hooft, die als literair

De terugkomst in Amsterdam van de tweede expeditie naar Oost-Indië door Hendrik Cornelisz. Vroom, 1599. Rijksmuseum.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 19

schrijver sterk inzette op purisme, maar er als drost van Muiden, en dus in een ambtelijke functie, geen probleem mee had in zijn officiële brieven het ene Romaanse leenwoord aan het andere te rijgen, zie bijvoorbeeld het volgende voorbeeld:

> Om te presteren 't geene mij bij UEd Mogh. missive vanden 29en Novemb. lestleden was geinjungeert, so seind'ick de twee daer bij gevoeghde requesten nevens desen wederomme.

Dit is een omslachtige manier om te zeggen: op uw verzoek stuur ik u hierbij de twee bijgevoegde verzoekschriften terug. Nog ingewikkelder is de formulering:

> De promptitude, waermede U Ed. in 't favoriseren van mijnen swaegher Tholing, mijn versoeck gepreveniert heeft, ist dat my animeert met soo goeden moedt op d'oude vrundschap, dat ick my vervorderen sal U Ed. t'importuneren met een nieuwe molestie, doch niet sonder van importante occasie te werden gedreven.

We zouden nu zeggen: gezien de snelheid waarmee u op mijn vorige verzoek ten gunste van mijn zwager heeft gereageerd, waag ik het u opnieuw lastig te vallen in een belangrijke zaak, met een beroep op onze oude vriendschap.

Sierlijke taal

Ook voor de grammatica en de stijl van de standaardtaal moesten regels worden bedacht. Het streven was een 'sierlijke taal', ofwel het verzorgde Nederlands in toonaangevende, beschaafde kringen. Het was de grammaticaschrijvers een doorn in het oog dat er zoveel 'fouten' werden gemaakt tegen wat zij als het ideale Nederlands beschouwden, met name op het gebied van de vormleer: het geslacht, het getal, de naamvallen of buiging en de vervoegingen. Zij wilden dit verhelpen door grammaticale

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 20

regels. Vanwege zijn vormenrijkdom gold het Latijn als volmaakte taal, en de spraakkunstenaars wilden het Nederlands naar die taal modelleren. Daarom maakten ze allerlei kunstmatige onderscheiden die in het dagelijks taalgebruik niet voorkwamen. Ze hielden bijvoorbeeld vast aan het bestaan van drie woordgeslachten (vrouwelijk, mannelijk en onzijdig), ook al was dat onderscheid in het Hollands grotendeels verdwenen. Ook onderscheidden ze een groot aantal naamvallen. Zo moest je schrijven *hy gaf het den ene en benam 't den andere*. Dat was een bij voorbaat verloren strijd, want in de spreektaal waren de naamvallen inmiddels aan ernstige slijtage onderhevig en vermoedelijk zelfs al grotendeels verdwenen. Daarom stelde de schrijver P.C. Hooft omstreeks 1640 al voor om te schrijven *hy gaf het aen de eene en benam 't aen de andere.* Toch zijn in deze periode diverse grammaticale regels geformuleerd die nog steeds gepropageerd worden, zoals het verschil tussen *hen* en *hun*, tussen *na* en *naar* en tussen *kennen* en *kunnen*.

Terwijl er werd gewerkt aan de standaardtaal, ontwikkelde die zich ook verder. De vernieuwingen vonden met name plaats in het Hollands, en dat zal te maken hebben met de vele taalcontacten die in de multiculturele grote steden plaatsvonden. We weten dat contact tussen talen ertoe leidt dat de talen in kwestie veranderen doordat ze zich aan elkaar aanpassen of doordat de grammatica van een taal eenvoudiger wordt als veel buitenstaanders die taal gaan leren. Een deel van die veranderingen werd al in de Renaissance tot standaardtaal verheven. Dat geldt bijvoorbeeld voor het verkleiningsachtervoegsel *-je*, dat het oudere *-(e)ke* verving, en voor het wegvallen van de onbeklemtoonde slot-*e* in het Hollands: vergelijk Hollands *antwoord*, *vraeg*, *ik leer* met Vlaams *antwoorde*, *vrage*, *ik leere*. Als wederkerend voornaamwoord verkoos men in de standaardtaal *zich*, dat ontleend was aan het Duits of in ieder geval aan oostelijke dialecten, boven *hem*, *haer* of *hun*, op grond van disambiguïteit: *hy heeft sich bekeerd* (dus *zichzelf*) tegenover *hy heeft hem bekeerd* (iemand anders).

Maar bij dit alles bleven alle andere talen ook nog altijd een rol spelen in het dagelijks leven. De dialecten verdwenen niet, en zouden pas in de loop van vele eeuwen langzaam vervagen en naar de veel prestigieuzere standaardtaal toegroeien – een proces dat nog steeds aan de gang is. De

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 21

elites bleven Latijn en Italiaans leren en het Frans zou ook nog eeuwenlang zelfs voor een bredere laag van de bevolking een rol spelen. Een deel van de elite leidde natuurlijk ook een internationaal leven, reisde bijvoorbeeld door Europa om daar Frans te leren. Opvallend was ook dat een man als Huygens soms tot diep in Duitsland reisde, zonder melding te maken van het feit dat hij moest omschakelen naar een andere taal: het verschil tussen Duitse en Nederlandse dialecten werd kennelijk nog niet zo scherp gevoeld.

Voor sommigen gingen met de nieuwe tijd zelfs letterlijk werelden open: er zijn meerdere polyglotten bekend uit die tijd. Huygens was een van hen – op hem komen we terug in hoofdstuk 2; een ander bekend voorbeeld was de veelzijdig begaafde Anna Maria van Schurman, over wie wordt gezegd dat ze Frans, Duits, Engels, Latijn, Grieks, Hebreeuws, Chaldeeuws, Aramees, Ethiopisch, Arabisch en Syrisch beheerste. Ze zal weinig gelegenheid hebben gehad haar gesproken taalvaardigheid in de meeste van die talen te oefenen, maar het feit dat ze die talen kennelijk wel kon lezen, is interessant. Aan het begin van de zeventiende eeuw woonde overigens ook de beroemde Franse geleerde Joseph Scaliger in Leiden, die Hebreeuws, Aramees, Arabisch, Koptisch en Ethiopisch moet hebben gesproken. Op zijn woonhuis in de Breestraat hangt sinds enkele jaren een plakkaat waarin hij wordt aangeduid als ‘de man die meer talen beheerste dan wie ook in Europa’. Zulke grote geletterdheid werd, bijvoorbeeld door strenge dominees, soms met enig wantrouwen bekeken, maar kon toch meestal op groot ontzag rekenen.

De Gouden Eeuw was dus weliswaar de tijd dat het huidige Nederlands vorm kreeg, maar die taal was zeker niet de enige en hij werd in allerlei opzichten juist gevormd door de veeltaligheid van de Lage Landen. Men putte voor onder meer de woordenschat uit de inheemse taalschat en spiegelde zich wat betreft verskunst, stijl en grammatica aan de vele talen die er verder in Amsterdam omgingen. Het nieuwe Nederlands werd zorgvuldig gekweekt in een bed van talen.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 22

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 23

1

De wereld in kranten

In de zeventiende eeuw werd de moderne krant geboren. De Republiek der Verenigde Nederlanden, met zijn relatief grote persvrijheid, ontwikkelde zich al snel tot internationaal nieuwscentrum. Niet alleen verschenen er in de Republiek in die eeuw 36 Nederlandstalige kranten, maar ook zagen hier de eerste Engelse, Franse en Jiddische kranten het licht en werden er Spaanse en Italiaanse kranten gepubliceerd. Duitse en Engelse uitgevers publiceerden vertalingen van Nederlandse kranten. De Nederlandse krantenuitgevers introduceerden allerlei inhoudelijke vernieuwingen die elders werden overgenomen, zoals het verslaan van binnenlands nieuws en het opnemen van betaalde advertenties. De kranten openden voor de lezers – die tot alle lagen van de bevolking behoorden – de multiculturele wereld ver buiten de grenzen van de Republiek. Een substantieel deel van de zeventiende-eeuwse Nederlandse kranten is nu toegankelijk via het Delpher-portaal van de Koninklijke Bibliotheek. De tekst van die kranten was tot nu toe niet goed doorzoekbaar omdat de computer het oude schrift niet kan lezen. Via het Meertens Instituut hebben vrijwilligers nu alle zeventiende-eeuwse kranten overgetikt, ruim 17 miljoen woorden!, en dankzij dit werk kunnen de krantenteksten voor het eerst systematisch worden doorzocht en geanalyseerd. Dit hoofdstuk vertelt over ontstaan en ontwikkeling van de kranten en geeft een eerste indruk van de zeventiende-eeuwse krantentaal.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 24

Op 14 juni 1618 publiceerde de Amsterdamse uitgever Caspar van Hilten de oudst bekende Nederlandse krant: de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* De krant verscheen aanvankelijk wekelijks, eerst op vrijdag en later op zaterdag. Hij werd in grote oplage gedrukt, men kon er zich op abonneren en het belangrijkste: hij bevatte actueel nieuws. Op 14 juni draaide dat om 'het Tumult van Prage', waarover vanuit Venetië, Praag en Keulen werd bericht. Tegenwoordig noemen we dat de (tweede) Praagse Defenestratie. *Defenestratie* is een deftig woord voor uit het raam gooien, en dat was wat een groep protestantse edelen op 23 mei had gedaan met de katholieke vertegenwoordigers van de Boheemse koning Ferdinand II. Die gebeur-

Schilderij *Lezen van het nieuws in een wevershuisje* van Adriaen van Ostade, ca. 1673. Metropolitan Museum of Art, New York.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 25

tenis vormde de opmaat tot de Dertigjarige Oorlog, waarin vrijwel alle Europese mogendheden betrokken raakten. Een uitgelezen moment om een krant op te richten, want de oorlogsomstandigheden beïnvloedden het dagelijks leven van alle West-Europeanen.

Al begin 1619 liet de Amsterdamse uitgever Broer Jansz een concurrerende krant van de pers rollen. Deze krant verscheen aanvankelijk zonder titel, maar heette vanaf 1629 *Tijdinghen uyt verscheyde Quartieren*. Later in 1619 begon drukker Jan Jansz in Arnhem met de uitgave van een (naamloze) krant die bekend stond als de *Arnhemsche courante*.

Aan nieuws was geen gebrek. Zo kon de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* op 14 juni 1619 de spectaculaire terechtstelling van raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt verslaan:

> Ghisteren voor middach ontrent ten 10. uren, is den Advocaet Barnevelt in't aensiene van veel hondert persoonen, op het binnen-Hoff, opentlijck met den Sweerde ghejusticeert [met het zwaard terechtgesteld], daer nae dat Lichaem ende zijn hooft in een kiste gheleyt, ende op het voorsz [genoemde] Hoff inde Capelle geset, ende desen morghen omtrent ten 6. uren, inde selve Capelle begraven worden.

De kranten bouwden voort op een traditie. Die traditie was halverwege de zestiende eeuw begonnen in Venetië. Daar circuleerden geschreven nieuwsberichten over politieke en economische gebeurtenissen die handelaren, diplomaten en wetenschappers in Europa hadden opgevangen. Wanneer het nieuws erg sensationeel was, drukten uitgevers in heel West-Europa *loopmaren*, oftewel vlugschriften, met de sappigste details, die gretig van de hand gingen. Vanaf 1605 gingen Duitse uitgevers ertoe over gedrukte kranten met een vaste regelmaat te publiceren. De moderne krant werd dus niet geboren in de Republiek der Verenigde Nederlanden, maar hij werd daar wel groot.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 26

De Republiek als perscentrum

In de Republiek met zijn *booming* economie en goede postverbindingen zagen veel krantenmannen of *courantiers* brood in de oprichting van een krant. Zo'n krant kon immers voorzien in de nieuwshonger van de eigen bevolking en van de vele immigranten die vanwege de werkgelegenheid of vanwege slechte omstandigheden in hun vaderland naar de Republiek trokken, maar geïnteresseerd bleven in het nieuws uit hun thuisland. Alleen al in Amsterdam verschenen tot 1650 maar liefst tien verschillende krantentitels, zij het niet allemaal tegelijkertijd. Daarnaast werden er in de loop van de zeventiende eeuw kranten gepubliceerd in Arnhem, Delft, Utrecht, Den Haag, Haarlem, Weesp, Rotterdam en Leiden. Sommige daarvan verdwenen overigens weer snel van de markt. Dat niet iedere stad zijn eigen krant had, kwam deels door financiële beperkingen. Maar het was ook niet nodig: dankzij de goede postverbindingen waren kranten in boekhandels door het hele land te koop, vaak al op dezelfde dag dat ze gedrukt werden.

In totaal verschenen er in de zeventiende eeuw in de Republiek 36 verschillende Nederlandse krantentitels. Daarnaast werden ook 13 Nederlandstalige kranten uitgegeven in de Zuidelijke oftewel Habsburgse Nederlanden, die geregeerd werden door de Spaanse tak van het huis Habsburg. De kranten verschenen in het culturele centrum Antwerpen, in Brugge, Gent en in de tweetalige hoofdstad Brussel. De in totaal 49 Nederlandstalige kranten uit de zeventiende eeuw zijn in 2017 voorbeeldig beschreven door Arthur der Weduwen in *Dutch and Flemish newspapers of the seventeenth century*. De tekst van twaalf Nederlandse krantentitels kan geraadpleegd worden op het Delpher-portaal van de Koninklijke Bibliotheek. Deze vormen tezamen overigens slechts ongeveer 40 procent van de Nederlandse zeventiende-eeuwse kranten; de komende tijd wordt dat nog uitgebreid, maar van de resterende kranten zijn veel exemplaren verloren gegaan.

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 27

Nederlandse kranten in diaspora

Nederlandse kranten werden niet alleen in de Lage Landen gelezen, ze vonden in de zeventiende eeuw aftrek in heel West-Europa. Dat weten we onder andere doordat veel exemplaren niet in Nederland bewaard zijn gebleven maar in buitenlandse collecties, met name in archieven en bibliotheken in Londen, Parijs, Stockholm, Bremen, Oldenburg, Wolfenbüttel, Dresden, Hannover en Moskou. Waarschijnlijk werden de kranten in de Lage Landen vooral beschouwd als gebruiksartikel. In het buitenland bewaarde men ze zorgvuldiger. Zo bevindt de oudste *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* zich in de Koninklijke Bibliotheek van Stockholm, waar de Zweedse bibliothecaris Folke Dahl hem in 1938 vond tussen 1300 andere Nederlandse kranten. Die kranten waren in Zweden terechtgekomen door de sterke banden die dat land in de zeventiende eeuw had met de Republiek: Zweden trok kooplieden en ondernemers uit de Republiek als Louis de Geer en Jacobus Trip (van het Amsterdamse Trippenhuis) aan om het land op een hoger economisch en cultureel niveau te brengen. De Geer, later de 'vader van de Zweedse industrie' genoemd, werd geldschieter van de Zweedse regering. Nederlandse architecten, timmerlui en kunstenaars introduceerden de Hollands-classicistische stijl en bouwden onder andere de stad Göteborg, waar in het eerste stadsbestuur maar liefst tien Hollanders zaten, en waar Nederlands lange tijd de officiële taal was naast Zweeds.

De Nederlandse kranten werden naar het buitenland verspreid via diplomatieke en handelskanalen. Buitenlandse regeringen en diplomaten namen een abonnement op Nederlandstalige kranten. Deze waren bijvoorbeeld al vanaf 1621 voor de Russische tsaren een belangrijke manier om op de hoogte te blijven van het nieuws in West-Europa. Daarvoor lieten ze gedurende de hele zeventiende eeuw vele duizenden berichten uit Nederlandse kranten in het Russisch vertalen. Die vertalingen werden uitsluitend gebruikt om voor te lezen aan de tsaar en zijn naaste medewerkers. Daarna verdwenen ze in het Geheim Archief van de tsaar, want het was niet de bedoeling dat de Russische bevolking geïnformeerd raakte.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 28

In Londen kon men rond 1675 exemplaren van de *Oprechte Haerlemse Courant* lezen in verschillende koffiehuizen, waaronder een met de veelzeggende naam 'Amsterdam Coffeehouse', en sommige klanten – met zeer Engelse achternamen – hadden daarop een abonnement. De Nederlandse kranten met hun vrije berichtgeving waren met name geliefd onder de liberale Whigs, die het regeringsmonopolie op nieuws wilden breken. Toen de Whigs begin 1680 zelf kranten gingen publiceren, was de Nederlandse krant een van hun belangrijkste nieuwsbronnen.

Indeling en ontwikkeling van de krant

De kranten die in de Republiek werden uitgegeven, waren door heel Europa herkenbaar door hun bijzondere formaat: ze bestonden uit één dichtbedrukt vel papier in groot folioformaat, gezet in twee kolommen en al snel aan beide zijden bedrukt.

Ook aan de titel was een Nederlandse krant direct te herkennen, want in ruim een derde van de Nederlandse krantentitels kwam het woord *courant(e)* voor, dat we nu nog kennen als *krant*. Dit *courant(e)* was een verkorting van de aan het Frans ontleende verbinding *courante nouvellen* 'lopende nieuwtjes'. In het Nederlands kreeg *courant(e)* de betekenis 'nieuwsblad'. Andere landen, die via de Republiek met het krantenwezen in aanraking kwamen, namen die typisch Nederlandse naam over: zo noemden de Engelsen kranten in de zeventiende eeuw *corantos*, de Russen spraken van *koeranty* en in het Jiddisch zei men *koeranten*. Een andere veelgebruikte naam voor Nederlandse kranten was *tijdingen* 'gebeurtenis, bericht over een gebeurtenis'. Dat woord is inmiddels uit het Nederlands verdwenen, anders dan in het Duits, waar *Zeitung* het gewone woord is geworden.

Nieuws boven en onder de streep

De manier waarop de Nederlandse *courantiers* het nieuws presenteerden, was nieuw en werd elders nagevolgd. Het was al traditie om in geschreven

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 29

en gedrukte nieuwsbladen de nieuwsberichten in te delen met koppen waarin een plaatsnaam en datum werden genoemd: 'Uyt Venetien den 1. Iunij', 'Uyt Londen, den 9. September'. De Nederlandse bladenmakers voegden daaraan een nieuw element toe: zij verdeelden nieuwsberichten in nieuws *boven* en nieuws *onder* de streep. Dat moet je letterlijk opvatten: de twee nieuwssoorten werden door een grote horizontale streep van elkaar gescheiden.

De nieuwsberichten boven de streep werden vermeld in chronologische volgorde van de in de krantenkoppen genoemde data. In de praktijk betekende dit dat de krant begon met het nieuws uit de verst gelegen gebieden, waarvandaan het nieuws het langst onderweg was. Het nieuws onder de streep werd niet met koppen onderverdeeld.

Het belangrijkste verschil tussen het nieuws boven en onder de streep was de herkomst ervan. Boven de streep stonden nieuwsberichten die aanvankelijk waren overgenomen uit buitenlandse (vooral Duitse) geschreven of gedrukte kranten, later ook van een eigen vast netwerk van correspondenten. De plaatsnamen in de kop duidden aan waar het nieuws was verzameld. Het betekende niet per se dat het nieuws betrekking had op de genoemde plaats of regio: het kon net zo goed gaan over nieuws van verder weg. Zo wordt in het nieuws 'Uyt Keulen den 2. Februarij, 1619', gemeld dat de paus steun vraagt voor de Boheemse katholieken. Het nieuwsbericht geeft, met zijn lange meanderende zin, ook een mooi inkijkje in de toenmalige krantentaal:

> Men verstaet met de leste [laatste] Brieven uyt Italien, dat de Paus siende de Roomsche Religie in Bohemien in groot perijckel [gevaar], ende datse metter tijt wel een harde stoot mocht crijgen, indien niet meer (als tot noch is gheschiedt) daer toe ghedaen en werde, hadde aen die Catholijcke Ligue [katholieke bond] in Duytslant wel ernstlic geschreven ende vermaent tot stercke assistentie tegens de Bohemen, willende selfs oock het sijne daer toe doen, latende tot dien eynde in diversche quartieren [landstreken] sijner gebiet volc lichten [krijgsvolk halen], om den Keyser toegesonden te worden.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 30

Het nieuws onder de streep daarentegen was het resultaat van eigen nieuwsgaring door de krantenuitgevers. Het betrof een verzameling kortere, ongedateerde nieuwsberichten, die achter elkaar werden opgesomd, vaak losjes aan elkaar geregen met formuleringen als 'Oock... En oock... En oock...' Hierdoor wordt de waarschijnlijk terechte indruk gewekt dat de berichten op het laatste moment, vlak voor het drukken, zijn geschreven. De berichten onder de streep konden gaan over dezelfde plaatsen als die boven de streep. In die gevallen stond in de berichten onder de streep het laatste nieuws – hier stonden dus de primeurtjes.

Dergelijke eigen nieuwsgaring was tot dan ongekend in de kranten-wereld. Maar dat het juist de Amsterdamse uitgevers Caspar van Hilten en Broer Jansz waren die deze vernieuwing introduceerden, behoeft geen verbazing te wekken. Beiden waren namelijk hun carrière begonnen als *embedded* oorlogscorrespondent, zoals ze fier vermeldden ('out Courantier int Legher van sijn Princelijcke Excellentie'). Ze waren dus gepokt en gemazeld in het verzamelen van nieuws.

Voor de vrije nieuwsgaring legden de uitgevers in het buitenland een netwerk van anonieme correspondenten aan. Die correspondenten stuurden *brieven* of *tijdingen*, die in de krant werden gepubliceerd. Daarnaast baseerden de uitgevers zich op binnenlandse mondelinge bronnen, vaak aangeduid door 'men seght', 'de gheruchten gaen', 'de mompelinghe gaet'. Die bronnen waren bijvoorbeeld opvarenden van binnenkomende schepen, immigranten of zegslieden uit de omgeving van de regering of de prins. Een voorbeeld van enkele berichten 'onder de streep' uit 1620:

> Brieven uyt Danzick melden als dat den Turck ende Tarter seer sterck in Polen waren ingevallen, ende sijn alrede [al] ghecomen tot Iareslaf [Jaroslav].
>
> Seker schip comende van Rochel brengt tijdinghe dat aldaer alle het gheschut op de wallen was ghebracht, ende dat men den Coninck daer verwacht met groote macht.
>
> De voorgaende tydinge uyt Londen vervolcht noch: Daer zijn negen Iesuiten gevanghen, die welcke de Catholijcken aldaer hadden beweegt den Keyser hulpe te doen.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 31

Ook in de zeventiende eeuw circuleerde nepnieuws, en factchecken was toen een stuk lastiger dan tegenwoordig. Dat leidde soms tot een rectificatie; zo meldde de *Oprechte Haerlemse Courant* op zaterdag 13 maart 1677:

> Van de Tydingen, die sedert eenige tijdt als uyt der Muscouw [Moskou] zijn gedivulgeert [bekend gemaakt], en met den Druck gemeen [bekend] gemaeckt, is nader informatie en bescheyt ingekomen, waer uyt blijckt, dat de selve niet en zijn te crediteren [checken], maer voor onware Geruchten moeten gehouden wierden.

Terwijl nieuws boven de streep aanvankelijk werd overgenomen uit met name Duitse kranten, gebeurde het omgekeerde met het nieuws dat Nederlandse kranten onder de streep brachten: dat vond zijn weg naar buitenlandse kranten. Zo ontwikkelde Amsterdam zich tot een internationaal nieuwsbureau.

De Amsterdamse uitgever van de *Europische Courant*, die vanaf 1642 drie keer per week verscheen, introduceerde de nieuwe categorie *breaking news*: helemaal aan het eind van de krant zette hij heet van de naald het laatste oorlogsnieuws, voorafgegaan door 'P. S.', bijvoorbeeld:

> P. S. Komt post, dat de Keysersche [troepen] de Sweden sullen na gaen [achtervolgen], en soecken te slaen [verslaan], oft soo is, leert den tijt.

Het nieuws geografisch

Geleidelijk breidden de Nederlandse uitgevers hun eigen netwerk van correspondenten steeds meer uit, zodat ze steeds minder afhankelijk werden van het nieuws uit buitenlandse kranten. Daarmee verdween in de tweede helft van de zeventiende eeuw het verschil tussen nieuws onder en boven de streep. Voortaan werd het krantennieuws geografisch per land geordend, en per land werd het nieuws als vanouds op plaats en datum ingedeeld. De *Oprechte Haerlemse Courant* begon hiermee in 1656 en de andere kranten namen dit over. De landen werden meestal geplaatst in de

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 32

volgorde Spanje, Italië, Duitsland 'en d'aengrensende Rijcken', Polen en Pruisen, Frankrijk, Engeland, en als laatste de Nederlanden.

Het buitenlandse nieuws in de zeventiende-eeuwse kranten maakt ook nu nog een verpletterende indruk door de enorme informatiedichtheid van de kranten en de overweldigende opsomming van plaatsen, personen, gebeurtenissen en gebruiken. De kranten vertelden over andere volkeren en hun leefwijze, niet alleen naburige volkeren maar ook exotische als Kozakken, Turken, Tartaren of Indianen (waarmee oorspronkelijke bewoners van zowel Amerika als Azië werden aangeduid). Ze gaven bovendien gedetailleerd inzicht in oorlogsvoering, diplomatie en politieke besluitvorming – iets wat voor de gewone burger totaal nieuw was. De kranten openden de wereld voor het brede publiek, zowel geografisch – de krantenberichten kwamen van alle op dat moment bekende continenten – als sociaal: het nieuws betrof alle rangen en standen. Zo kon men in de krant een bericht lezen over een Londense mishandelde vroedvrouw die haar dronken man had gewurgd en vervolgens 'met een Bijl aen stucken [had] gehouwen' naast een medisch communiqué over de gezondheid van een lid van het koningshuis: 'Syn Koninglyke Majesteyt bevind sich [...] weder gesond; zynde den selven een steen, als een boon groot, met groote pyn afgedreven'. De lezers konden niet anders dan concluderen dat ook de royalty's maar gewone mensen waren met last van nierstenen.

Binnenlands nieuws

Nederlandse krantenuitgevers namen van meet af aan naast buitenlands ook binnenlands nieuws op, zowel boven als onder de streep. In deze politiek onrustige tijd lag dat gevoelig. De meeste regeringen verboden de pers om over interne aangelegenheden te berichten, uit angst voor het uitlekken van staatsgeheimen. In de Republiek gold dit verbod niet. In de Nederlandse kranten werden dan ook consequent nieuwtjes uit verschillende steden gerapporteerd, en het nieuws uit regeringszetel Den Haag vormde een belangrijk vast onderdeel van de krant. Dat nieuws kwam vaak van anonieme zegslieden uit regeringskringen ('men seght/seyt',

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 33

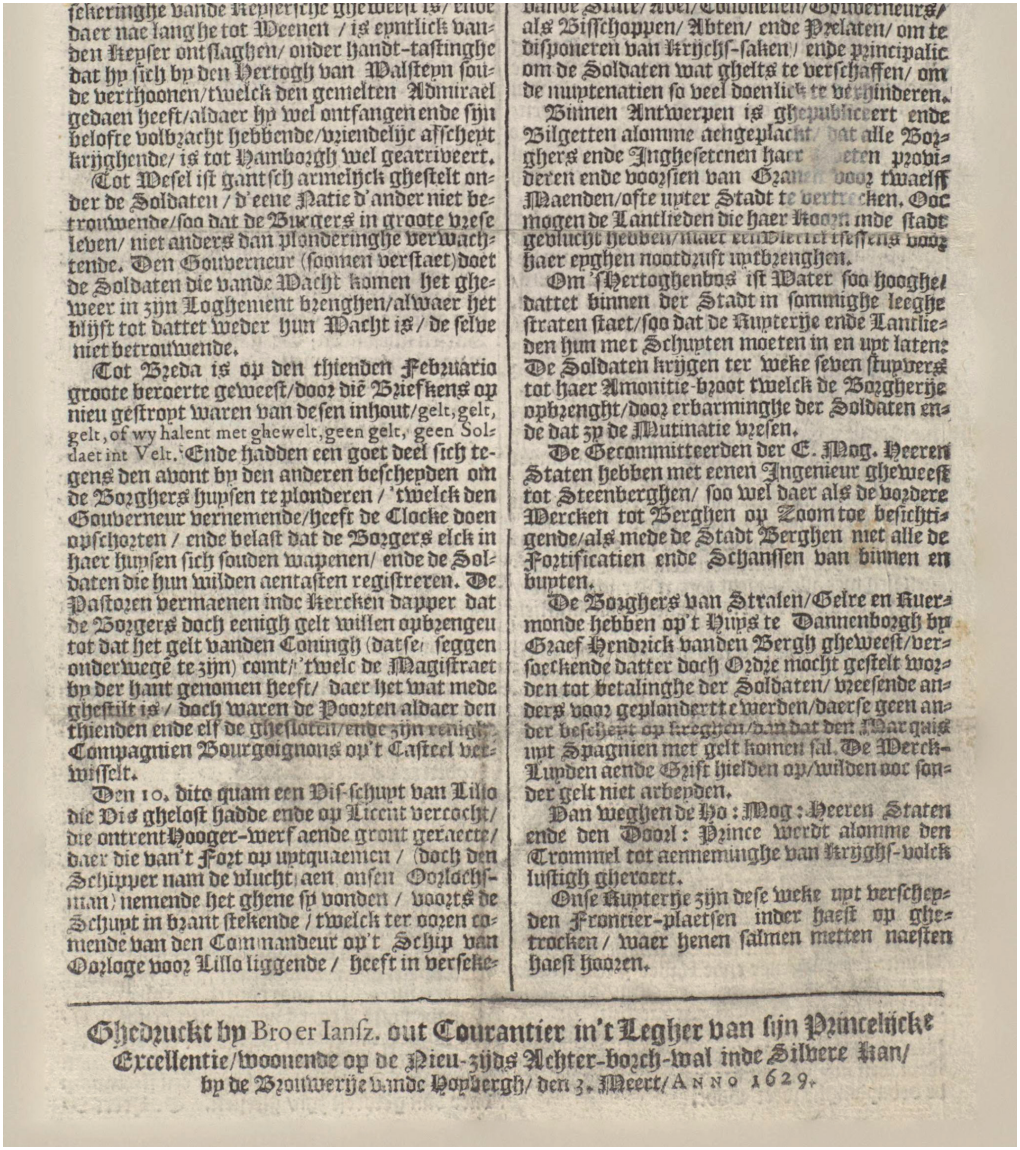
'hoort men', 'men verstaet'). Zo vermeldde de krant op 22 juni 1618, zich beroepend op zegsman 'men seght', dat 'Moscovitsche Ghesanten' financiële en militaire steun hadden gevraagd aan de Staten-Generaal.

Onder de bevolking van de Republiek was het binnenlandse nieuws, dat heet van de naald was en soms zelfs dateerde van dezelfde dag als waarop de krant werd gedrukt, een populair onderdeel van de krant. Velen zullen gesmuld hebben van het nieuws in 1629 dat het 'Crijchsvolck uyt Vlaenderen', waarmee de Republiek in Brabant slaags geraakt was, massaal deserteerde omdat er geen geld was om de soldij uit te keren. Uit de krant blijkt dat actievoerders vier eeuwen geleden ook al hun toevlucht namen tot rijmende slogans: de krant meldt dat de soldaten biljetten strooiden met de tekst 'Gelt, Gelt, Gelt, of wy trecken niet int veldt', en 'Gelt, gelt, gelt, of wy halent met ghewelt, geen gelt, geen Soldaet int Velt'. Een mooie Nederlandse variant van *geen geld, geen Zwitsers*, in het Frans *point d'argent, point de Suisse*, waarmee Zwitserse huurlingen in 1521 het werk hadden neergelegd.

Het binnenlandse nieuws was heel gevarieerd: lotgevallen van hoogwaardigheidsbekleders (onder wie de stadhouder), besluiten van de Staten-Generaal of lokale overheden, burgemeesters- en hoogleraarenbenoemingen en bezoeken van buitenlandse vertegenwoordigers. Daarnaast werd veel aandacht besteed aan militaire optredens en invallen van buitenlandse mogendheden, slechte weersomstandigheden, rondtrekkende wolven en uitbraken van besmettelijke ziektes. Tot slot bevatten de kranten lokaal nieuws, vooral uit Amsterdam.

Het binnenlandse nieuws werd opgesomd onder de kop 'Nederlanden', en onder die kop was niet alleen nieuws uit de Republiek te vinden, maar ook uit de Zuidelijke Nederlanden – dat nieuws gold dus als binnenlands nieuws. Dat is opmerkelijk, want de Republiek en Spanje – waaronder de Zuidelijke Nederlanden vielen – hadden in 1648 bij de vrede van Münster elkaars grondgebied en onafhankelijkheid erkend. Door hun verschillende politieke oriëntatie en religie (protestants versus katholiek) werd het nieuws in de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden van oudsher op een verschillende manier verslagen. De *courantiers* lazen echter wel elkaars kranten – de twee culturen waren immers verbonden door

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 34

ſekeringhe vande Keyſerſche ghe weeſt is/ ende daer nae lanc he tot Weenen / is eyntlick vanden Keyſer ontſlaghen/ onder handt-taſtinghe dat hy ſich by den Hertogh van Walſteyn ſoude verthoonen/ twelck den gemelten Admirael gedaen heeft/ aldaer hy wel ontfangen ende ſijn belofte volbzacht hebbende/ vriendelijc afſcheyt krijghende/ is tot Hamborgh wel gearriveert.

Tot Weſel iſt gantſch armelijck gheſtelt onder de Soldaten / d'eene Natie d'ander niet betrouwende/ ſoo dat de Burgers in groote vreſe leven/ niet anders dan plonderinghe verwachtende. Den Gouverneur (ſoomen verſtaet) doet de Soldaten die vande Wacht komen het gheweer in zijn Logement brenghen/ alwaer het blijft tot dattet weder hun Wacht is / de ſelve niet betrouwende.

Tot Breda is op den thienden Februário groote beroerte geweeſt/ door die Briefkens op nieu geſtropt waren van deſen inhout/ gelt, gelt, gelt, of wy halent met ghewelt, geen gelt, geen Soldaet int Velt. Ende hadden een goet deel ſich tegens den avont by den anderen beſchepden om de Borgheꝛs huyſen te plonderen / 't welck den Gouverneur vernemende/ heeft de Clocke doen opſchorten / ende belaſt dat de Borgers elck in haer huyſen ſich ſouden wapenen/ ende de Soldaten die hun wilden aentaſten regiſtreren. De Paſtoren vermaenen inde Kercken dapper dat de Borgers doch eenigh gelt willen opbrengen tot dat het gelt vanden Coningh (datſe ſeggen onderwegē te zijn) comt/ 't welck de Magiſtraet by der hant genomen heeft/ daer het wat mede gheſtilt is / doch waren de Poorten aldaer den thienden ende elf de gheſloten/ ende zijn reniglie Compagnien Bourgoignons op't Caſteel verwiſſelt.

Den 10. dito quam een Diſ-ſchuyt van Lillo die Dis gheloſt hadde ende op Liecht vercoclt/ die ontrent Hooger-werf aende gront geraecte/ daer die van't Fort op uytquaemen / (doch den Schipper nam de vlucht) aen onſen Oorlochſman) nemende het ghene ſy vonden / voorts de Schuyt in brant ſtekende / twelck ter oorē comende van den Commandeur op't Schip van Oorloge voor Lillo liggende / heeft in verſeke-

vande Staet/ Adel/ Colonelen/ Gouverneurs/ als Biſſchoppen/ Abten/ ende Prelaten/ om te diſponeren van krijchſ-ſaken/ ende principalic om de Soldaten wat ghelts te verſchaffen/ om de nuptenatien ſo veel doenlick te verhinderen.

Binnen Antwerpen is ghepubliceert ende Bilgetten alomme aengeplacht/ dat alle Borghers ende Ingheſetenen haer [illegible]eten prouideren ende voorſien van Graen voor twaelff Maenden/ ofte upter Stadt te vertrecken. Ooc mogen de Lantlieden die haer Goeden inde ſtadt gevlucht hebben/ haer [illegible] weder halen voor haer eyghen noodruſt uytbrenghen.

Om 's Hertoghenbos iſt Water ſoo hooghe/ dattet binnen der Stadt in ſommighe leegghe ſtraten ſtaet/ ſoo dat de Kupterije ende Lantlieden hun met Schupten moeten in en upt laten: De Soldaten krijgen ter weke ſeven ſtuyvers tot haer Amonitie-broot twelck de Borgherije opbrenght/ door erbarminghe der Soldaten ende dat zy de Mutinatie vreſen.

De Gecommitteerden der E. Mog. Heeren Staten hebben met eenen Ingenieur gheweeſt tot Steenberghen/ ſoo wel daer als de voordere Wercken tot Berghen op Zoom toe beſichtigende/ als mede de Stadt Berghen met alle de Fortificatien ende Schanſſen van binnen en buyten.

De Borghers van Stralen/ Gelre en Ruermonde hebben op't Huys te Dannenborgh by Graef Hendrick vanden Bergh gheweeſt/ verſoeckende datter doch Ordre mocht geſtelt worden tot betalinghe der Soldaten/ vreeſende anders voor geplonderrt te werden/ daerſe geen ander beſcherm op kreghen/ dan dat den Marquis uyt Spagnien met gelt komen ſal. De Werck-Luyden aende Gijſt hielden op/ wilden voor ſonder gelt niet arbeyden.

Van weghen de Ho: Mog: Heeren Staten ende den Doorl: Prince werdt alomme den Trommel tot aenneminghe van krijghs-volck luſtigh gheroert.

Onſe Kupterije zijn deſe weke upt verſchepden Frontier-plaetſen inder haeſt op ghetrocken / waer henen ſalmen metten naeſten haeſt hooren.

Ghedruckt by Broer Ianſz. out Courantier in't Legher van ſijn Princelijcke Excellentie/ woonende op de Nieu-zijds Achter-borch-wal inde Silvere Kan/ by de Brouwerije vande Hoybergh/ den 3. Meert/ Anno 1629.

Nieuwsbericht uit de *Tijdinghen uyt verscheyde Quartieren* van 3 maart 1629, waarin in de linkerkolom midden wordt verteld over de werkweigering van de soldaten om zo de soldij te verkrijgen waarop ze recht hadden. Koninklijke Bibliotheek (Delpher).

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 35

dezelfde taal – en namen nieuwsberichten van elkaar over, al dan niet in gewijzigde vorm.

Advertenties

De *Tijdinghen uyt verscheyde Quartieren* plaatste op 1 maart 1621 de eerste betaalde advertentie. Andere Nederlandse uitgevers namen dat snel over: vanaf ongeveer 1640 stond in iedere Nederlandse krant minstens één advertentie. Vlaamse, Engelse, Franse en Duitse kranten waren in die tijd advertentieloos. De advertenties werden van de nieuwsberichten onderscheiden door een afwijkende typografie: ze werden vaak gezet in een kleinere letter en voorafgegaan door een horizontale streep.

Advertenties waren belangrijk voor cultuuroverdracht. Voor de lezer van nu valt uit de advertenties op hoe multicultureel de zeventiende-eeuwse maatschappij was. De eerste tien jaar waren de advertenties afkomstig van uitgevers die nieuwe boekuitgaven onder de aandacht brachten, helaas zonder vermelding van de boekenprijs. Die uitgaven betroffen vooral Nederlandse bijbels, almanakken, embleemboeken en geschiedenisboeken, slechts zelden geleerde publicaties in het Frans of Latijn. Het beoogde publiek bestaat juist uit niet-academici, zo blijkt uit een advertentie uit 1633, waarin Hendrick Laurentsz de uitgave van *Anatomie ofte Ontledingh des menschelijcken Lichaems* aankondigt met de toevoeging: 'eertijdts in 't Latijn beschreven [...] nu verduytscht [vernederlandst], een Boeck seer dienstigh voor alle Barbiers ende Liefhebbers der *Chirurgie*, de Latijnsche Tale niet verstaende'.

Voor scholieren worden school- en leerboeken aangeprezen, en dat betreft vaak leerboeken Frans of Latijn, zoals in 1645 een Latijnse grammatica *Rudimenta Latinae*. Dezelfde uitgever biedt ook 'Willem Bartiens vernieude gheoctroyeerde Cyferinghe' aan, het beroemde rekenboekje van Bartjens, dat dateert uit 1604. Incidenteel verschenen ook leerboekjes van andere moderne talen. Zo werden in 1647 een Engelse grammatica en woordenboek aangeboden, en opnieuw in 1675, ditmaal 'met een natuurlijck en gemackelijck bericht om Englis te spellen, over-een komende met de tegenwoordige uytspraecke der Taele in Oxfort en Londen'. In 1646

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 36

adverteerde Iohannes Crosse, 'Enghelsche Boeck-verkooper, inde Bagijne-steegh, inde Kalver-straet', met een Engelstalig boek '*The Fountain of Teares* [...], for the benefit of all that are in affliction, and perticularly in these distressed times of civil warre'. Zijn doelgroep bestond uit voor de burgeroorlog gevluchte Engelsen. In 1669 verschenen 'een Grammatica en Vocabulaer, in 't Spaens en Duyts, seer profijtelijck, om beyde de Taelen te leeren' en in 1673 een 'Italiaense Spraek-konst'. Advertenties voor leerboeken in andere moderne talen ontbreken. Dat geldt ook voor het Duits. Van die taal werden geen leerboeken geschreven, omdat het Duits nog werd beschouwd als een nauwverwante zustertaal en de Duitse dialecten relatief makkelijk verstaanbaar waren.

Opmerkelijk is een advertentie uit 1672 voor een krant in het Latijn, die niet zozeer om zijn nieuwswaarde als wel om zijn didactische waarde wordt aangeprezen:

> Wert yder bekent gemaeckt. Dat tot Amsterdam daer alle Dinsdagh en Saterdagh sal uytgegeven worden een Latijnsche Courant, bestaande in sierelijcke Taal, soo dat daer uyt Jongh en Out, oock die maar half in dese Spraack geoeffent is, sal kunnen geboet [verbeterd] werden: Sijn te bekomen by *Geraart Borstisu*, op de hoeck van den Nieuwendijck, aen den Dam.

Als die Latijnse krant al is verschenen, dan zal dat maar kort geduurd hebben, want er zijn geen exemplaren van bekend.

Dat kennis van andere talen als een pre werd gezien, blijkt uit een advertentie van Michiel Ursinus in 1685. Ursinus prijst zijn nieuwe restaurant in Haarlem niet aan vanwege zijn kookkunst, maar vanwege zijn talenkennis, waardoor hij ieder naar tevredenheid kan bedienen: 'zijnde de Hospes begaeft met vijfderhande Talen, als Frans, Engels, Spaens, Portugees en Duyts [Nederlands], om een ieder goet Contentement te doen na sijn eysch.'

Aanvankelijk beperkten advertenties zich tot boekaankondigingen, maar in de jaren vijftig volgden aankondigingen van weduwen, makelaars, veilingmeesters en bewindhebbers van de VOC over openbare veilingen

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 37

van bibliotheken, kunstverzamelingen, woningen, landgoederen, winkels of scheepsladingen. De aangeboden waren kwamen van over de hele wereld: van 'Kraak-Porcelynen' uit China tot 'een Scheepslading puycks puyck [de allerbeste] nieuwe Virginy-Bladeren Bay-Taback' uit Amerika en 'Siams Sapan-hout, Bengaelse Zyde, Cormandels Cattoene Garen' uit Azië.

Ook beroepsgroepen gingen adverteren met hun producten of diensten. Lezers kregen zo informatie over interessante nieuwe uitvindingen, zoals een nieuw soort klokken, waarover Salomon Coster in 1657 meldt dat ze zijn 'soo [zowel] met Veeren als met ghewicht, vande inventie van [uitgevonden door] d'Heer Christiaen Huygens, welck veel precyser en seeckerder den tijt zijn af-metende als tot noch toe door eenige Wercken heeft konnen geschieden'.

Artsen of personen die daarvoor willen doorgaan, beloven snelle genezing van alle kwalen. Via die advertenties kwamen de krantenlezers in aanraking met basale medische kennis en basale medische terminologie. Zo adverteert in 1666 een 'seer voorsichtich en wel geëxperimenteert person' met de hilarische bijnaam 'de Heydense Dr. phenix van Nederlant': 'in 't cureren van alle soorte van Kancker sonder snijden; doet oock de Steen breken soo in de Nieren als in de Blase, het alder swaerste Graveel wort by hem geholpen, als mede die haer water niet konnen maken; heeft goede remedie voor de Lasery [lepra] en alle schurftheyt.' In 1688 biedt een zekere Mr. Bant zich aan om als psycholoog avant la lettre 'de volgende Quellingen' te genezen:

> [...] die gene, die Mal of Dul en seer ontsinnig [geestesziek] zijn; oock die geene, die Melancolijck zijn, en lopen mijmeren, met groote schrick en angste en vrees bevangen; soo dat voor die gene geen Dol-huysen of besloten Kamertjes van noden zijn. Oock geneest hy onverbeterlijck [op volmaakte wijze] vallende Sieckte; alle Buyen [ziekteaanvallen] en Stuypen; mede geneest hy seeckerlijck alderley slag van Buyck-lopen, al hadden sy 6, 8 a 10 Jaren geduurt.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 38

Omdat kennelijk niet iedereen direct overtuigd was van de capaciteiten van Mr. Bant, eindigde hij zijn advertentie met de woorden dat hij twijfelaars 'verscheyde levendige [levende] genesene Exempelen' zal tonen.

Officiële aankondigingen

Voor lokale en provinciale overheden vormden de kranten een belangrijk communicatiemiddel met de burger. Kranten waren verplicht om dergelijke bekendmakingen gratis op te nemen, als tegenprestatie voor het privilege van het stadsbestuur om de krant te mogen drukken. Zo kondigden in 1634 'de Heeren Burgemeesteren ende Regeerders der Stadt Utrecht' de oprichting van een 'Illustre Schole' aan, de latere Utrechtse universiteit. Ook werd het gebruikelijk om gemeentelijke jaarmarkten, loterijen, postdagen en openbare aanbestedingen in de krant aan te kondigen. In het rampjaar 1672, toen de Republiek werd aangevallen door Engeland, Frankrijk en de bisdommen Münster en Keulen, meldden een reeks van lokale overheden dat 'in Consideratie van de jeghenwoordighe bedroefde en de bekommerlijcke tijden' alleen vee en geen andere waren mochten worden verhandeld. In 1689 had de Rotterdamse overheid het wel gehad met alle kermisattracties en kansspelen, want zij bepaalde:

> Burgermeesteren en Regeerders der Stadt Rotterdam notificeren [...] dat haer Ed: op haer aenstaende Jaermarckt, die wesen sal den 29 Augusti, niet sullen admitteren eenige Commoedianten, Koordedanssers, Marionetten, [...] Draeyborden ofte eenige diergelijcke Speelen.

De overheden plaatsten voorts verzoeken om hulp bij het oplossen van misdaden, een vroege 'opsporing verzocht', met precieze signalementen en een beloning ('vereeringh') voor degene die de misdadiger opspoorde. In 1635 is bijvoorbeeld te lezen, met naam en toenaam:

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 39

> Binnen de Stadt Amsterdamme is dese Weecke gepubliceert, dat eenen Adriaen Iacobsz. Ruycht, Schoen-maecker sijns Hand-wercks, langh van statuere, blanck van aengesicht, geel van Hayr ende Baert, ydel van Hayr [kalend], haperende van spraeck, ranck van Lichaem, hebbende een snede over sijn voor-hooft ende vingheren, alsdoen ghekleet met een vael Bombasije [kamgaren] Cleet, op Maendagh den tweeden Iulij 1635. tsavonts ten ses uyren, seer schandelijck vermoort heeft den Persoon van Gerrit Iansz. Moriaenshooft, in sijn leven regerende Burgermeester binnen der Stede Weesp.

Ook vroegen ze hulp bij het vaststellen van de identiteit van omgekomen personen: 'Op den 8 September, 1687, is aen 't eynde van Jan Gijsen Vaert in de Wildernis doot gevonden een Mans-persoon, van matige lengte, out omtrent 30 a 40 Jaren, lang van Aengesicht', waarna een uitgebreide beschrijving van uiterlijk en kleding volgen, die laten zien hoe internationaal de mode in de zeventiende eeuw al was, met oosters *katoen*, een *Oost-Indische* jas, zeemleren (*kamuys*) schoenen en een *tabaksdoos*:

> [...] een Catoene Dasje om de Hals met Goude Streepen en Franje, met een blaeu Catoen Oost-Indies Wambais met blaeuwe en witte Knopen, [...] witte Catoene Koussen en Kamuys-leere Schoenen, met Vetertjes daer in; in sijn Sack zijn gevonden een Duyt, een blicke Tabax-doos en een Kam.

Vanaf ongeveer 1645 zetten ook gewone burgers 'Vermist'-advertenties in de krant: ze zijn op zoek naar vermiste familieleden, dieren of kostbare voorwerpen. Daaruit blijkt dat de krant door alle lagen van de bevolking gelezen werd. Zo zoekt Claes de Boer in 1645 een gestolen 'swart hoogh-dravende ruyn [gecastreerde hengst], met een witte ghemaeckte kol, out vier jaren'. Ontroerend is de beschrijving van een vermist hondje uit 1688: 'Hasewint-Hondt, een Teefje, root kael van Hair, wedersijds van 't Lijf met een kael plaetsje [plekje], eertijts van een Hont gebeten, en met een swart Streepje over de Staert.' De volgende vermissing uit 1657 kan,

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 40

met gemoderniseerde woordkeus en zinsbouw, zo geplaatst worden in een moderne krant:

> Wort vermist een Jongman, out ontrent 29 Jaren, dewelcke op Saterdagh 14 dagen zijnde den 6 deser savonts ontrent half sessen, wel gemoet is uytgegaen, soo datmen voor vast stelt, dat alsoo 't dien avondt seer duyster was, by ongeluck inde burgwal sal zijn gevallen.

Van human interest tot sensatie

Sensatieverhalen zijn altijd goed voor hoge oplages, wisten krantenuitgevers in de zeventiende eeuw al. Bij heel ingrijpende gebeurtenissen publiceerden ze extra edities (vergelijkbaar met de oudere vlugschriften), maar daarnaast wijdden ze ook in de reguliere krantenedities regelmatig aandacht aan sensationele gebeurtenissen, zelfs al vonden die ver weg plaats en waren ze dus niet direct relevant voor het dagelijks leven van de krantenlezers. Zo werd in 1685 uit Keulen bericht:

> Men had een Schoolmeester, beschuldigt van Sodomie, met sijn School-Jongens bedreven, en de School-Dochters verkracht te hebben, gevangen geset.

Of lees het verhaal over drie stelende nonnen uit Rome uit 1692, dat zo kan worden omgewerkt tot een boek of film:

> Drie Nonnen vloden gisteren Nacht uyt het Klooster van St. Agnes met een groote Somme Gelts, uyt de Kas van het Klooster gelicht, en eenige Juweelen, door een Wereltlijck Persoon daer, terwijl hy sig te Landwaert was gaen verlustigen, ter bewaring gebracht: sy waren in Mannen-gewaet en wisten door een afgelege Achterdeur met gemaeckte Sleutels t'eschapperen [ontsnappen].

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 41

Van hieruit was het een kleine stap naar berichtgeving over wonderbaarlijke gebeurtenissen of monsters, zoals een Siciliaanse fontein waaruit volgens omstanders in 1671 'Bloet [...] in de plaetse van Water' kwam.

Al vroeg bestond er een verschil tussen sensatiepers en meer serieuze kranten. Sommige uitgevers ergerden zich aan onbetrouwbare berichten of, in de woorden van de Haarlemse uitgever Abraham Casteleyn 'de uytnemende fabuleusheydt der Tydinghen [kranten], die hedendaeghs ons de Beweginghe der woelende Werelt berichten'. Om daaraan tegenwicht te bieden besloot Casteleyn in 1656 een nieuwe krant op te richten, de *Oprechte Haerlemse Courant* (aanvankelijk onder een andere titel), die tot op heden voortleeft in het *Haarlems Dagblad*. En dat hij serieus was,

Portret van de doopsgezinde Haarlemse drukker Abraham Casteleyn en zijn echtgenote Margarieta van Bancken door Jan de Bray, 1663; Casteleyn was de uitgever van de *Oprechte Haerlemse Courant*. Rijksmuseum.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 42

blijkt uit de reactie op een uitvoerig bericht in de *Ordinaris Dingsdaeghsche Courant* van september 1669 over een zeemeermin die in de buurt van Kopenhagen door matrozen zou zijn gezien. Droogjes berichtte de *Oprechte Haerlemse Courant*:

> Men heeft hier met den Druck nu oock publijck ghemaeckt, hoe een Meeremin, by 't Eylandt Soltholm, tusschen Coppenhagen en Malmuyen, van 14 Persoonen soude zijn gesien, wesende boven Mensch en onder Visch, ghelijck men die schildert; maer wat hier aen is, kan men niet affirmeeren [bevestigen].

Doelgroep en oplage

Wie lazen nu de kranten? Hoe groot was het publiek? Oplagecijfers en abonneebestanden zijn helaas niet overgeleverd, maar uit indirect bewijs kunnen we toch wel wat inzicht krijgen in deze vragen. Het feit dat in heel Europa kranten werden gedrukt in de volkstaal en (vrijwel) niet in het Latijn, bewijst dat de uitgevers van begin af aan de doelgroep niet wilden beperken tot de hoogste kringen. Uit de advertenties blijkt dat de kranten zich richtten op een groot en gemengd publiek: advertenties voor boeken en Latijnse schoolboeken waren op de hogere burgerij gericht, maar aankondigingen van de overheden en de vele berichten over vermissingen en misdaden waren vermoedelijk bedoeld voor de hele bevolking.

Kenmerkend voor de Republiek was de hoge geletterdheid – veel hoger dan die in de omringende landen. Rond 1600 kon 40 procent van de vrouwen in de Republiek lezen en schrijven en 60 procent van de mannen, eind achttiende eeuw was dat opgelopen tot 70 respectievelijk 85 procent. Ter vergelijking: die percentages lagen toen in Frankrijk op ongeveer 14 en 28 procent, wat dus zelfs niet in de buurt kwam van de cijfers van de Republiek van twee eeuwen eerder. Interessant is dat kinderen onder andere uit kranten leerden lezen, zo blijkt uit de brief die een – blijkens haar spelling laagopgeleide – vrouw aan haar man in Curaçao schreef: 'vort laedt ick ul [u] weten dat onsen dochter al in kranten lert'. Een andere

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 43

echtgenote stuurde in datzelfde jaar kranten mee als bijlage bij haar brief aan haar overzeese man: 'jck suende ul [u] twee krante'. Uit oude archiefstukken blijkt dat schoolmeesters in Medemblik kranten gebruikten als lesmateriaal, en dat in 1691 leerlingen in Zwolle leerden lezen aan de hand van abc-boekjes, religieuze teksten en kranten.

Kranten waren relatief goedkoop: gemiddeld een stuiver per exemplaar of voor een weekabonnement, ongeveer evenveel als een liter bier. Voor velen hoefde de prijs dus geen beletsel te vormen om een krant te kopen. Voor wat betreft de oplage schat Arthur der Weduwen in zijn eerder genoemde *Dutch and Flemish newspapers of the seventeenth century* (p. 74) dat er van de twee grote Amsterdamse kranten in de jaren twintig ongeveer vijfhonderd à zeshonderd exemplaren werden gedrukt, terwijl er rond 1650 minstens duizend exemplaren per aflevering circuleerden. In 1675 was dat gestegen tot 1600 exemplaren voor de vier Amsterdamse kranten. Lezers deelden de krant net als nu, en lazen hem aan elkaar voor in het koffiehuis of op de trekschuit. Hilde Pach, die een dissertatie heeft geschreven over de oudste Jiddische krant, schat dat rond 1685 20 tot 40 procent van de circa honderdduizend Amsterdamse volwassenen regelmatig een krant las.

Dat het lezen van kranten onderdeel was van het dagelijks leven, blijkt uit het feit dat het figureert in liedjes. In de Meertens Liederenbank staat bijvoorbeeld een liedje van M. Keusers uit 1654 met de regels:

> Gebuertje segh [zeg buurman], wat schrijft de krant?
> Hebt ghyse [of heb je hem] niet ghelesen?
> O! ja dat Amsterdam te landt
> Belegert soude wesen.

Dat ook vrouwen de krant lazen, blijkt uit een prachtige gezongen dialoog van twee 'juffrouwen', Maria en Catootje, in een bundel getiteld *Amsterdamsche Spin-huys* uit 1680. Het Spinhuis was het tuchthuis voor vrouwen, het gebouw waarin momenteel onder andere het Meertens Instituut is gevestigd. Catootje zingt:

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 44

Daer heeft de Paus van Romen,
Verboden bloot te gaen.
Hy heeft doen stellen een Placcaet,
Die met de Borstjes bloot meer gaet,
Met wijde gesneden toeren [diep décolleté],
Soo dat men de schouders siet,
Die salmen houden voor hoeren.

En als Maria haar twijfel uit (‘De Paus bedenckt dat niet’), vervolgt Catotje: ‘Ick sal het laten blijcken, Ja selfs’ uyt de Courant’, ofwel: ik zal het je bewijzen, het staat in de krant.

Dat nieuwsmoeheid van alle tijden is, blijkt uit de liedregels van de Achterhoekse predikant Willem Sluiter uit 1687:

Ets van H.P. Schouten, *Het Vrouwen Tuchthuys of Spinhuys van Binne, tot Amsterdam*, 1770. Stadsarchief Amsterdam.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 45

Ik min de welvaart van het land,
Maar hunker na geen Post-kourant:
'k Hoor liever 't geen dat oudt en wis,
Dan 't nieuw' en heel onseeker is.

Sommige nieuwsverslaafden – ook toen al – lazen meerdere kranten. Daarbij had iedere krant zijn eigen publiek, zo blijkt uit een brief van de schrijver P.C. Hooft uit 1631. Hooft oordeelt de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c.* van Van Hilten als 'zinlijker', dus netter, juister, dan de *Tijdinghen uyt verscheyde Quartieren* van Broer Jansz, en hij voegt daaraan toe: 'Altijds vinde [ik] in deze ijets dat d'ander niet en melt.'

Dat de kranten daadwerkelijk veel werden gelezen, blijkt ook uit het feit dat dominees er al vroeg over klaagden dat mensen vaker de krant lazen dan de Bijbel. Een van de klagers was de piëtistische theoloog Willem Teellinck, die in 1626 twee boekjes uitgaf onder de titel *Geestelijcke Couranten*. In het voorwoord merkt hij op dat 'nieuwsgierige curieusheyt' de krantenuitgevers ertoe 'aenhitste, om liever nieuwe tijdinghe te versieren, dan geene voor te brengen' – ze verzinnen volgens hem dus liever nieuws dan dat ze toegeven dat er geen nieuws is. Ook beschuldigde Teellinck de uitgevers van subjectieve en propagandistische berichtgeving: '[Sy] soecken de nieuwe tijdingen schoonst te doen lopen, versachtende de quade tijdingen, vergrotende de goede.' Als alternatief heeft Teellinck een boekje met 'stichtelijcke tijdingen' opgesteld waarmee het 'volck sich profijtelijcker soude moghen besich houden, dan met de beuselachtige loopende *Couranten*.'

Uit alles blijkt dat de kranten veel werden gelezen door alle lagen van de bevolking. Hoe populair de kranten waren, blijkt wel uit het feit dat er vanaf 1661 satirische kranten werden gedrukt, als vroege voorlopers van het satirische online nieuwsmagazine *De Speld*. Deze volgden vorm, opmaak en stijl van een normale krant, maar de titel en de berichten waren lachwekkend. Zo verscheen in 1684 de *Hora novissima, tempora pessima sunt: vigilemus*. De titel is de openingszin van het beroemde twaalfde-eeuwse dichtwerk *De Contemptu Mundi* (*Verachting voor de wereld*) van Bernard van Cluny, en luidt in vertaling

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 46

Hora noviſſima, tempora peſſima ſunt: vigilemus.

Extraordinaire Nieuwigheden uit verſcheidene Geweſten in 't ſchrikkel Jaar 1684.

POLEN.

D*Antſik* den 20 April. Men verſtaat hier, dat onderdaags een zeker Franſch Heer aan het Hof gekomen is, om een project aan den Koning te doen, wegens het graaven van een Vaart van Parijs af tot in dit Koningrijk, om des te gemakkelijker met malkander te konnen negotieren. Hy heeft de tekening daar van by zich, zeer netjes gedaan, met alle de Herbergen en Pleiſterplaatſen, die onderwege zouden opgerecht worden: doch den Koning, die de zaaken wat dieper inziet, ſchijnt'er gantſch geen genegentheid toe te hebben.

Men heeft hier ook bericht bekomen, door middel van een Turkſchen Chiaus gevangen na de laatſte batailje, dat den Grooten Heer alle de Goude Louiſen afgezet heeft, ter oorzaak dat'er veele valſchen onder gevonden worden, en ook veele die ettelijke aazen te licht zijn.

DEENMARKEN.

Koppenhage den 1 Mey. Daar paſſeert tegenwoordig niet veel nieuws, als dat de Franſchen hier te Lande zeer ſterk met Wiſſels handelen, zonder aan te zien ofze op de Wiſſel verliezen of winnen moeten. In des Konings Slaapkamer wierd onderdaags een Tekening gevonden, vertoonende twee manlijke Hoofden, ieder met een Cirkeltje rondom, gelijk de Paapſche Heiligen gemeenlijk uitgebeeld worden. In d'eene Cirkel ſtonden deze woorden; *Doet de wille uws Meeſters:* en in d'andere; *'k Zal de wille mijns Meeſters doen, zo lang als de Metaalen vloeibaar zijn.* 't Veroorzaakt vreemde gedachten, of deze Tekening by ongeluk verlooren, dan ofze al willens daar geſtrooid zy.

De eerste pagina van de satirische krant de *Hora novissima, tempora pessima sunt: vigilemus* uit 1684. Google Books.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 47

'dit zijn de laatste uren, de slechtste tijden: let op'. De krant bevatte berichten als:

> *'s Gravenhage*, den 6 Mey. Men zegt, dat de Heeren van Justitie van voorneemen zijn het Groene Zootje te doen wegkruyen, om de hoogverlichte Persoonen van alle argernis te bevrijden, en de steenen des aanstoots aan kant te maaken.
>
> Notificatie: In 's Gravenhage is, door achteloosheid van een domme Klerk, een groot Boek verlooren, daar de Rekeningen van 't Land in staan: die het selve weer te recht weet te brengen, zal een schriftelijke vereering [beloning] genieten.

De Republiek als zinderend internationaal nieuwscentrum

De Republiek stond bekend om zijn persvrijheid en religieuze tolerantie. In de rest van Europa bestond er strenge censuur. Formeel gold die overigens ook in de Republiek: de Staten-Generaal had de controle op drukwerk gelegd bij de stadsbesturen, maar in de praktijk ontbraken machtsmiddelen om censuur uit te oefenen. Hierdoor hadden de krantenuitgevers in de Republiek veel meer vrijheid dan elders. In Engeland en Frankrijk was het aanvankelijk zelfs verboden kranten te drukken. Amsterdamse drukkers zagen hierin een gat in de markt, met als gevolg dat zowel de Engels- als de Franstalige krantenpers in Amsterdam is begonnen. Gedurende de hele zeventiende eeuw bleef de Nederlandse pers, zowel Nederlandstalig als in vertaalde vorm, invloed uitoefenen in Engeland en Frankrijk, en zelfs op de politiek van deze landen. Ook in Duitsland verschenen vertaalde Nederlandse kranten, terwijl in Amsterdam gedrukte Spaanse, Italiaanse en Jiddische kranten ook buiten de Republiek werden verspreid en gelezen.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 48

De eerste Engelstalige krant werd eind 1620 in Amsterdam uitgegeven. Hij bevatte uit het Nederlands vertaalde nieuwsberichten. In bibliotheekcatalogi wordt als titel vermeld *The New Tydings Out of Italie Are Not yet Com*. Dit is een grappige vergissing. Wanneer de post niet was aangekomen of wanneer er eenvoudigweg geen nieuws was, drukte men in de krant namelijk een tekst af als 'Uyt Sweeden heeftmen geen tijdinghe', 'De Brieven van Engelandt sijn noch niet aengekomen', 'Van Sweden heeft men advys [bericht], zynde dat er geen nieus is', of 'Alhier passeert weynigh nieuws'. De eerste Engelse krant begon precies met zo'n bericht. Omdat de krant echter geen titel had, werd dat eerste bericht als titel van de krant geïnterpreteerd. In de tweede aflevering werd er wél een titel boven de krant gedrukt, namelijk *Corrant out of Italy, Germany, etc*.

De Engelstalige krant was bedoeld voor de export. Het was namelijk verboden in Engeland kranten uit te geven, maar importeren was toegestaan, mits de krant geen nieuws bevatte over Engeland – en inderdaad is in de vertaling al het Engelse nieuws weggelaten. De krant verscheen in 1620 en 1621, terwijl daarnaast in 1621 nog minstens drie andere Engelstalige kranten in Amsterdam werden gedrukt. In de loop van 1621 kreeg een Engelse uitgever toestemming in Londen kranten te drukken. Dat werd de *Corante, or Newes from Italy, Germany, Hungarie, Spaine and France*, met een titel en formaat die gebaseerd waren op de Nederlandse kranten. Ook deze krant bevatte uit het Nederlands vertaalde nieuwsberichten.

Toen het drukken van kranten in Engeland tussen 1632 en 1638 opnieuw werd verboden, zag de Amsterdamse *courantier* Jan van Hilten zijn kans schoon. Hij vertaalde Nederlandse kranten in het Engels en exporteerde deze *corantos* naar Londen. Hoewel het in de periode daarna weer werd toegestaan om kranten in Londen te drukken, bleef er een zekere overheidsbemoeienis. De *London Gazette*, die vanaf 1665 verscheen (eerst onder de naam *Oxford Gazette*), was het eerste officiële staatsblad, wat automatisch inhield dat de overheid er toezicht op hield. Door hun vrije nieuwsgaring bleven Nederlandse kranten in Engeland populair, met

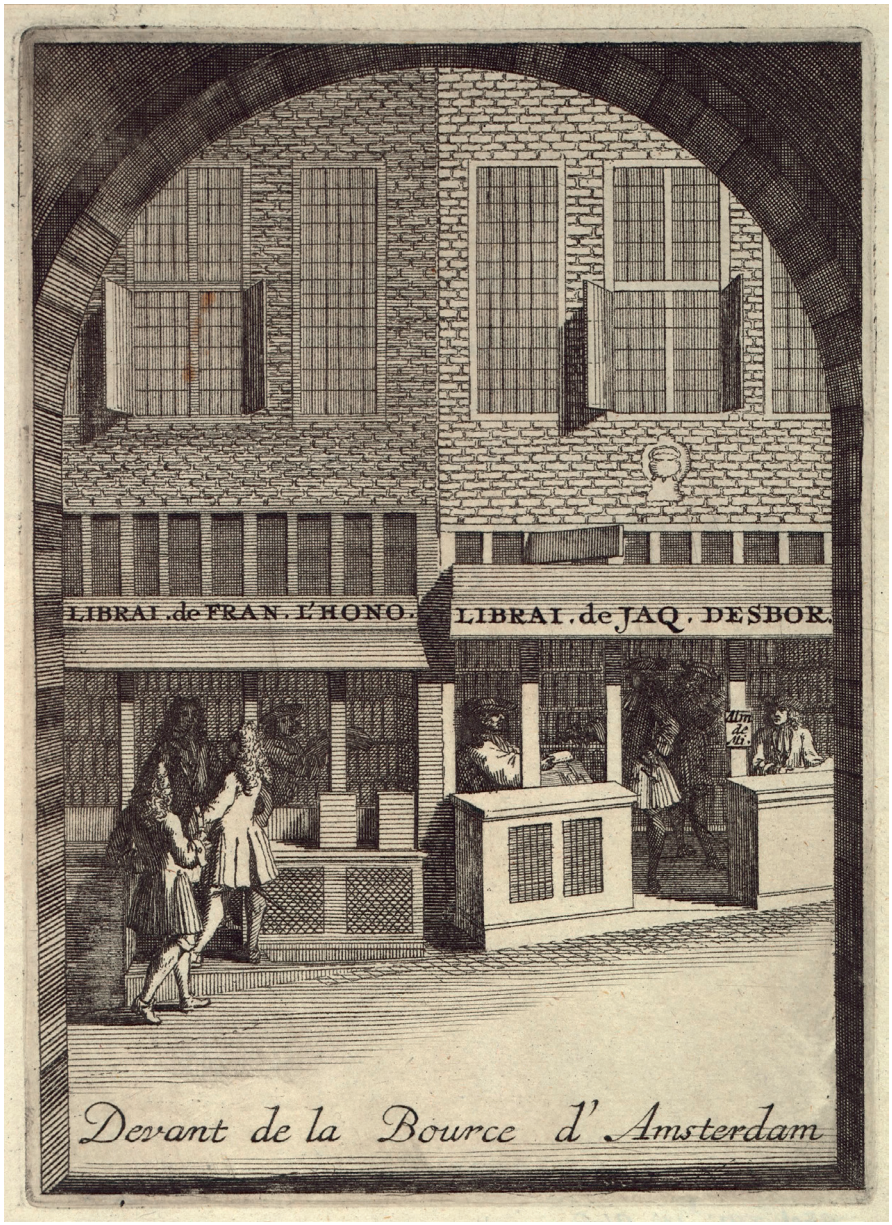
Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 49

Ets *De Waale Kerk van buyten, te sien van de Agterburgwal* door Jan Caspar Philips, 1736. Stadsarchief Amsterdam.

name de *Oprechte Haerlemse Courant*, die bekend stond om zijn betrouwbare primeurs. Van deze eerste kwaliteitskrant ('having the best repute of all that are foreign', aldus de uitgever) werden in liberale Whig-kringen in de periode 1679–1698 in Londen negentien nummers gepubliceerd met in het Engels vertaalde nieuwsberichten. 'Harlem-Courants' verschenen bij verschillende uitgevers onder titels als *The Haerlem Courant* en *The Harlem Currant*. In 1679–1680 verscheen ook *The Rotterdam's Courant*, eveneens vertaald uit het Nederlands.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 50

Boekwinkels van Franse hugenoten in Amsterdam in 1715 (maker onbekend). Stadsarchief Amsterdam.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 51

Ook de oudste Franstalige krant werd in 1620–1621 in Amsterdam gedrukt. De titel, *Courant d'Italie & d'Almaigne, &c.* verraadt dat de krant een vertaling was van de Nederlandse *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c*. Pas in 1631 werd in Parijs een krant gepubliceerd, *La Gazette*. Dat was een staatskrant en de enig toegestane krant. In Frankrijk was dus geen vrije pers en daardoor bleef er een markt bestaan voor ongecensureerde Franstalige kranten. Amsterdamse uitgevers sprongen graag in dat gat. Zo drukte de Amsterdamse uitgever Broer Jansz tussen 1635 en 1649 de *Nouvelles de divers Quartiers*, een vertaling van zijn Nederlandse krant. Dat de krant bedoeld was voor de export, blijkt uit het feit dat de Nederlandse advertenties werden weggelaten.

Amsterdamse uitgevers bleven tot in de jaren zeventig Franse edities van hun kranten produceren. Die waren niet alleen voor de Franse markt bedoeld maar voor heel West-Europa, inclusief Franssprekenden in de Lage Landen, want Frans was op dat moment de taal van de hogere standen. Opmerkelijk is de krant *Le Mercure Anglois*, die in 1649 in Den Haag werd uitgegeven door de Londense drukker Samuel Browne. Browne was vanwege de Engelse Burgeroorlog (1642–1651) naar de Republiek gevlucht, samen met veel andere Engelse royalisten. In 1648 startte hij in Den Haag de Nederlandstalige krant *Mercurius Anglo-Britannus*, gespecialiseerd in nieuws uit Engeland, Schotland en Ierland. *Le Mercure Anglois* was hiervan een vertaling. Kennelijk kon een Engelse drukker dus zonder taalproblemen in de Republiek een Nederlandse en een Franse krant uitgeven.

De minstens 50.000 Franse hugenoten die zich vestigden in de Republiek nadat ze in Frankrijk vogelvrij verklaard waren door de herroeping van het Edict van Nantes in 1685, gaven het krantenbedrijf een extra impuls. Deze hoogopgeleide protestanten kregen in de Republiek een warm onthaal. In de krant maakten stadsbesturen driftig reclame voor hun stad in de hoop dat de hugenoten zich daar zouden vestigen. Zo bood Kampen tien jaar belastingvrijheid en het burgerschap, en, voegde het stadsbestuur daar verlokkelijk aan toe, we hebben ook nog een Franse kerk:

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 52

> Burgemeesteren, Schepenen en Raed der Stadt Campen maken mits desen bekent, dat haer Ed: Achtbaerheden [...] hebben goetgevonden, alle Gereformeerde Vluchtelingen, welcke sig met hare Familien in der selver Stadt gelieven neder te setten, om haer Hantwerck t'exerceren [uit te oefenen], voor den tijt van 10 Jaren te verleenen Vryheyt van alle Stads Excijnsen en Gilden, daer beneffens aen deselve te begunstigen met de daer toe vereyschte Burgerschap, en is in de voorsz. Stadt een Fransse Kerck en Gemeente.

Zierikzee probeerde daar overheen te komen met 'hebben oock van outs in haer Stad een Fransse Gemeynte en Predicant, en zijn genegen, een tweede daer by te beruepen', terwijl Monnickendam aanbiedt 'een Kamer tot een provisionele Wooninge, voor den tijt van een Jaer, om onderwyl haer [zich] van een Huur-huys te konnen voorsien', en Schiedam biedt met een ruim gebaar belastingvrijheid voor het hele leven aan: 'niet voor eenige tijd van Jaren, maer gedurende het Leven van Man of Vrouw, ofte de laetste van een van beyden, die het hooft van de Familie blijft'. Veel van de hugenoten vestigden zich overigens in Amsterdam, waar ze zich aansloten bij de Waalse kerk op de Oudezijds Achterburgwal, naast het huidige Meertens Instituut.

De hugenoten konden zich door hun kennis van het Frans op allerlei manieren nuttig maken in de maatschappij. Uit de krantenadvertenties blijkt dat velen van hen zich aanboden als docent aan een Franse school, zoals 'Monsieur Joan Mannoury, France School-meester', die belooft 'in een jaer tijd soodanigh de France tael te onderwijsen, dat [men] deselve in een genoeghsame volkomenheyt sal konnen spreecken'.

Andere activiteiten waarmee de vluchtelingen zich bezighielden, waren de uitgeverij en de nieuwsvoorziening. In de tweede helft van de zeventiende eeuw verscheen een groot aantal Franstalige kranten in de Republiek, geschreven door en voor hugenoten. Die heetten *Gazette de Leyde*, *Gazette d'Amsterdam*, *Gazette de La Haye*, *Gazette d'Utrecht* en *Gazette de Rotterdam*, naar de naam van de bekende Parijse krant *La Gazette*. Deze zogenaamde 'gazettes de Hollande' waren enerzijds

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 53

bestemd voor een binnenlands publiek en anderzijds voor een buitenlands publiek in Frankrijk – al waren ze daar verboden – en daarbuiten.

Franse schrijvers, die hoge eisen aan het pure taalgebruik stelden, mopperden wel wat over die kranten uit de Republiek. Toen Racine in 1691 zijn zoon om nieuws vroeg, voegde hij daaraan toe: maar niet uit de gazettes de Hollande, want die bevatten waardeloze termen als *recruter* in plaats van *faire des recrues*. Inmiddels is *recruter* voor 'rekruteren' in het Frans volkomen ingeburgerd...

De Franstalige krantenproductie in de Republiek was enorm: in totaal werden er tussen 1620 en 1800 35 titels gedrukt, waarvan 30 dateren van na 1680. Twee derde van de exemplaren is teruggevonden in het buitenland, in maar liefst zeventien landen, en niet bewaard gebleven in Nederland.

Kranten van joodse vluchtelingen

Ook voor andere religieuze vluchtelingen vormde de Republiek een toevluchtsoord. De twee belangrijkste groepen waren Sefardische joden uit Spanje en Portugal en Asjkenazische joden uit Duitsland, Polen en Rusland. Eind zeventiende eeuw woonden er achtduizend joden in de Republiek, met name in Amsterdam, onder wie drieduizend Jiddisch sprekende Asjkenazi. Ook deze gevluchte joden richtten eigen kranten op.

De Sefardische drukker David de Castro Tartas, die in 1640 vanuit het Zuid-Franse stadje Tartas naar Nederland was gekomen, publiceerde in 1667 de Spaanstalige *Gazeta de Amsterdam*. De krant bleef ruim dertig jaar bestaan, tot 1702, en was bedoeld voor de Spaanssprekende Sefardische joden. De krant bevatte echter geen joods nieuws, maar bestond voor het grootste deel uit vertaalde nieuwsberichten uit Nederlandse kranten, vooral uit de *Oprechte Haerlemse Courant*. De krant werd ook geëxporteerd naar Spanje, zo blijkt uit het feit dat er verschillende exemplaren van de krant zijn aangetroffen in Spaanse bibliotheken, waaronder een exemplaar uit 1702 met als uitgever Manuel Texera Tartáz en als drukplaats Brussel: het was een vaak gebruikte tactiek om (verboden) publica-

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 54

ties van niet-katholieke signatuur onder een Spaans-Portugees publiek te verkopen door een fictieve drukplaats te vermelden en daarmee de echte herkomst te verdoezelen. De krant werd dus ook door niet-joden gelezen, want in Spanje woonden geen joden meer: die waren gevlucht voor de inquisitie of ze hadden zich officieel bekeerd tot het christendom.

Voor de Asjkenazische joden werd tussen augustus 1686 en december 1687 in Amsterdam een eigen, in het Jiddisch geschreven *Koerant* gepubliceerd, gezet in Hebreeuws schrift. Deze krant verscheen waarschijnlijk omdat de Asjkenazische joden onvoldoende Nederlands kenden om een Nederlandse krant te kunnen lezen. Ook de nieuwsberichten in deze krant waren grotendeels vertaald uit Nederlandse kranten – net als de titel. De krant werd aanvankelijk uitgegeven door de Asjkenazische drukker Oeri Faibesj Halevi. Daarna nam David de Castro Tartas de krant over. De *Koerant* is de oudst bekende Jiddische krant ter wereld. In de Jiddische krant werd, net als in de Spaanse, in de keuze van de berichten geen speciale aandacht gegeven aan joods nieuws.

Tot slot publiceerde uitgever David de Castro Tartas ook een Italiaanse krant, *Gazzetta d'Amsterdam*. Van deze krant zijn alleen exemplaren uit 1673 bewaard gebleven. Ook deze Italiaanse krant bestond voornamelijk uit vertaalde nieuwsberichten uit Nederlandse kranten. Het nieuws uit Italië werd weggelaten, wat een indicatie is dat de krant bedoeld was voor de export. Daarnaast werd nog ten minste één andere Italiaanse krant in Amsterdam gedrukt, zo blijkt uit een advertentie op 31 mei 1668, waarin de uitgever van de Franstalige *La Gazette d'Amsterdam* een Italiaanse *Gazete* aanbiedt tegen dezelfde prijs als de Franse krant. Er zijn van deze Italiaanse krant geen exemplaren bekend.

Wochentliche Niderländische Postzeittungen

In de Republiek verschenen geen Duitse kranten, maar de Nederlandse kranten waren van begin af aan buitengewoon belangrijk voor de nieuwsvoorziening in de Duitse staten. Duitse krantenuitgevers namen vertalingen over van Nederlandse nieuwsberichten, en in iedere krant was nieuws uit de Republiek te lezen. Onderzoeker Jan Hillgärtner heeft berekend dat

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 55

tussen 1605 en 1650 maar liefst 15 procent van de nieuwsberichten uit de Lage Landen kwam, evenveel als uit Italië. Geen enkel ander buitenland kreeg zoveel aandacht, zelfs niet de grootmachten Frankrijk of Spanje. Het meeste nieuws kwam uit regeringscentrum Den Haag, gevolgd door Amsterdam. Ook de Zuidelijke Nederlanden waren via nieuws uit culturele hoofdstad Antwerpen en politieke hoofdstad Brussel goed vertegenwoordigd. De berichten die uit Nederlandse kranten werden overgenomen, betroffen niet alleen nieuws uit de Republiek, maar ook uit gebieden waarmee de Republiek nauwe (nieuws)banden had, zoals de Oost, de West en Engeland.

In 1626 besloot de Keulse drukker Mertzenich zijn wekelijkse krant uit te breiden tot een tweewekelijkse, door op woensdag een vertaling te publiceren van een Nederlandse krant, onder de titel *Wochentliche Niderländische Postzeittungen*. De krant was een vertaling van de *Courante uyt Italien, Duytslandt, &c*. Soms liet de uitgever nieuws uit het Habsburgse Rijk weg: de berichtgeving in Nederlandse kranten was anti-Habsburg, omdat de Republiek in oorlog was met de Spaanse tak van de Habsburgers, die o.a. heerste over de Zuidelijke Nederlanden en Spanje. Bovendien steunde de Republiek de Duitse protestanten die rebelleerden tegen de katholieke Habsburgse keizer van Duitsland (het Heilige Roomse Rijk). De Duitse uitgever zal bang zijn geweest dat de Duitse autoriteiten zich aan die berichtgeving zouden storen. Desondanks verbood Ferdinand II, keizer van het Heilige Romeinse Rijk waarvan Keulen een keurvorstendom was, in 1632 de publicatie van de krant, omdat er onjuist nieuws in zou staan. In 1637 kreeg een andere Keulse uitgever, Arnold von Kempen, toestemming om de krant van Mertzenich voort te zetten. Hij vertaalde niet alleen de nieuwsberichten uit de Nederlandse krant, maar hij nam ook het idee van betaalde boekadvertenties over. Duitse krantenuitgevers adverteerden vrijwel niet, en dan uitsluitend voor eigen boekpublicaties. Het idee van betaalde advertenties sloeg weliswaar aan, maar het duurde nog tientallen jaren voordat ze in Duitse kranten gemeengoed werden.

In deze periode zagen nog twee Keulse uitgevers brood in het uitgeven van vertaalde Nederlandse kranten, maar beide initiatieven mislukten. De Keulse uitgever Betram von Hilden gaf in 1627 een vertaalde krant uit, die

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 56

echter slechts kort verscheen, waarschijnlijk vanwege het overlijden van de uitgever. Er zijn geen exemplaren van de krant bekend en zelfs niet de precieze titel. Zijn collega Heinrich Krafft deed in 1629 een nieuwe poging: hij vroeg een privilege aan voor het publiceren van een vertaling van de Antwerpse krant *Nieuwe Tijdinghen* om daarmee de pro-Habsburgse en katholieke markt te bedienen die via de krant van Mertzenich niet aan zijn trekken kwam. Hoewel het privilege werd toegekend, zijn er geen exemplaren van de krant bekend; waarschijnlijk is hij nooit verschenen omdat in dat jaar de *Nieuwe Tijdinghen* stopte.

Herkomstlanden van immigranten

Nederlandse krantenuitgevers produceerden dus Franse, Engelse, Jiddische, Spaanse en Italiaanse kranten waarin het nieuws vanuit Nederlandse optiek werd gepubliceerd. Uit niets blijkt dat dat tot taalproblemen leidde. Er was klaarblijkelijk voldoende kennis onder de drukkers, zetters en journalisten om in al deze talen kranten samen te stellen die probleemloos konden worden gelezen door moedertaalsprekers. Kom daar nu nog maar eens om...

De anderstalige kranten werden deels gemaakt voor en door gevluchte Fransen, Engelsen en joden. Waren dat nu ook de grootste immigrantengroepen in de Republiek? Precieze immigratiegegevens zijn niet bekend, maar er is wel onderzoek gedaan naar de geboorteplaatsen die in Amsterdamse ondertrouwregisters zijn vermeld in de periode 1578–1700. Daaruit blijkt dat 58 procent van het totale aantal geregistreerden, ofwel 95.000 personen, buiten Amsterdam was geboren. Dit waren dus immigranten. Gedurende de hele eeuw lag het percentage Duitsers onder de immigranten vrij constant rond de 57 procent: meer dan de helft van de immigranten was afkomstig uit een Duitssprekend gebied. In de tweede helft van de zeventiende eeuw gaf een kleine 9 procent van de immigranten een geboorteplaats in Frankrijk op – dat zullen voornamelijk Franse hugenoten zijn geweest. Daarnaast kwam maar liefst 21 procent uit Scandinavië. De resterende 15 procent kwam uit verschillende landen. Overigens zijn er uiteraard ook immigranten die niet in ondertrouw zijn gegaan, maar we

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 57

hebben geen idee om hoeveel het gaat. Zo kwamen Franse hugenoten vaak met hun hele gezin naar de Republiek.

Het aantal Duitstalige immigranten (57 procent van het totaal, waarschijnlijk inclusief Jiddischsprekenden) en Scandinavischsprekenden (21 procent) is dus buitengewoon hoog. Het is verrassend dat de krantenuitgevers het niet de moeite waard achtten om een Duitse krant uit te geven voor dit potentieel omvangrijke lezerspubliek. Pas in de achttiende eeuw verschenen er Duitse kranten in de Republiek. Waarschijnlijk konden sprekers van de nauwverwante Duitse en Scandinavische talen en dialecten de Nederlandse kranten vrij gemakkelijk lezen. Om diezelfde reden zal er op de scholen alleen onderwijs zijn aangeboden in het Latijn, Frans, soms Engels en een enkele keer Italiaans – daarvoor wordt in 1663, 1685 en 1689 geadverteerd – maar nooit in het Duits.

'Chocquante en spottelijke passagien'

Een van de belangrijkste redenen voor de populariteit van Nederlandse kranten in het buitenland was de relatief grote persvrijheid in de Republiek, waardoor Nederlandse krantenmakers vrij konden berichten over binnenlandse en buitenlandse gebeurtenissen. Dat wil echter niet zeggen dat er totale persvrijheid bestond. De overheid boog zich wel degelijk over de vraag of een krantenbericht over de schreef was gegaan of niet, maar dat gebeurde pas achteraf, en meestal alleen na een klacht.

Die klachten waren vooral afkomstig van buitenlandse mogendheden die zich zorgen maakten over hun imago in de buitenlandse pers, zich niet herkenden in een nieuwsbericht, of boos waren omdat er staatsgeheimen waren onthuld. Via hun ambassadeurs tekenden ze protest aan bij de Staten-Generaal. Die speelden de klacht dan meestal door naar het provincie- of stadsbestuur, dat op zijn beurt een hartig woordje sprak met de *courantier* en soms als sanctie een boete of een tijdelijk publicatieverbod oplegde. Heel streng waren de maatregelen meestal niet.

De Russische tsaar liet enkele malen informeel en formeel weten ongelukkig te zijn met de omschrijving 'Grootvorst van Moscovien' – die al in de oudste krant uit 1619 voorkomt – in plaats van het correcte 'sijn

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 58

Czaarsse Majesteyt'. Grootvorst was immers een rang onder die van tsaar. In 1670 kregen alle *courantiers* van de Staten van Holland de opdracht voortaan 'sijn Czaarsse Majesteyt' te schrijven, en daaraan hielden ze zich behoorlijk goed, blijkt als we de kranten in de volgende jaren bekijken.

De Engelse regering liet in de tweede helft van de zeventiende eeuw regelmatig aan Nederlandse ambassadeurs in Londen weten *not amused* te zijn door de manier waarop Engels nieuws in de Nederlandse kranten werd verslagen; volgens de regering rapporteerde de *Oprechte Haerlemse Courant* partijdig over de Whigs (pro) en de koning (contra).

De Franse regering en ambassadeurs klaagden veelvuldig over de berichtgeving in de kranten die in Nederland werden uitgegeven, zowel de Nederlandstalige als de Franstalige, in de periode dat veel hugenoten naar de Republiek vluchtten. De Staten-Generaal en de Staten van Holland, bang voor hun reputatie en voor problemen met de Fransen, reageerden door het uitvaardigen van plakkaten. Zo bepaalden de Staten van Holland in 1679 'te verbieden het drucken van eenige Franse Couranten, alomme binnen dese Provincie', en bovendien mochten de Nederlandse *couran-*

18. *Placaet van de Staten van Hollandt ende Weſt-Vrieſlandt, tegens het drucken van Franſche Couranten. In date den negenthienden September* 1679.

DE Staten van Hollandt ende Weſt-Vrieslandt, Allen den genen die deſen ſullen ſien ofte hooren leſen, Saluyt. *Doen te weten*, Dat Wy naer voorgaende deliberatie goedtgevonden ende verſtaen hebben, by deſen Onſen Placate te verbieden het drucken van eenige Franſche Couranten, alomme binnen deſe Provincie; ende de Duytſche Courantiers mede te gelaſten, dat ſy ſullen hebben wel toe te ſien, ende te beſorgen, dat ſy in hare Couranten niemandt van wat ſtaet of conditie hy ſoude mogen zijn, in het particulier, noch oock eenige Collegien, Societeyten, of Profeſſien, het zy Geeſtelijck ofte Wereldtlijck, eenige de minſte aenſtoot komen te geven; op pœne van daer over arbitralijcken ghecorrigeert te worden, ſoo als naer exigentie van ſaken bevonden ſal worden te behooren. Ende op dat niemandt hier van ignorantie prætendere; ſoo begeren Wy, dat deſen alomme gepubliceert ende geaffigeert ſal worden daer het behoort, ende in gelijcke ſaecken te geſchieden gebruyckelijck is. Gedaen in den Hage den negenthienden September 1679. Onderſtondt, Ter Ordonnantie van de Staten. Geteeckent, *Simon van Beaumont*.

Plakkaat uit 1679 met verordeningen over het drukken van kranten, uit: *Groot placaet-boeck, vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de [...] Staten van Hollandt en West-Vrieslandt*, door Cornelis Cau, 1683, Den Haag, derde deel, p. 526. Google Books.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 59

tiers geen personen of instellingen 'het zy Geestelijck ofte Wereldlijck' beledigen. In 1686 en opnieuw in 1691 verboden de Staten van Holland de kranten – tevergeefs – om te berichten over het feit dat hugenoten Frankrijk massaal ontvluchtten.

Aan het eind van de zeventiende eeuw legden de Amsterdamse burgemeesters, om van het gezeur af te zijn, heldere regels vast waaraan de krantenuitgevers zich dienden te houden. Zij stelden in 1693 een 'Instructie voor de stads courantier' op, bestaande uit negen punten, die samengevat luidden: geen binnenlandse militaire, maritieme of handelsgeheimen openbaren, geen regeringsbesluiten publiceren, 'geen abusive tydingen divulgeren', oftewel geen onjuiste berichten bekendmaken, en geen grapjes over welke hooggeplaatste persoon dan ook:

> [Geen] chocquante en spottelijke passagien, betreffende de Paus, Cardinalen en verdere Geestelijkheid, ook niet eenige perioden van aenstoot voor gekroonde Hoofden, Princen, en andere Potentaten, ende generalijk geene de minste soorten van Pasquillen, van wat natuur die zouden mogen zijn.

De regels klonken ferm, maar werden slechts beperkt gehandhaafd.

Het schrift

Een interessant aspect aan de krantenproductie is de keuze van het schrift: hieruit blijkt eens te meer hoe internationaal georiënteerd de drukkerswereld in de zeventiende eeuw was. In die periode waren twee schriftsoorten in gebruik: het gotische en het romeinse schrift. De gotische drukletter was het oudst: het hoekige schrift was een nabootsing van handgeschreven letters. Venetiaanse drukkers ontwierpen vanaf 1470 een nieuw, beter leesbaar schrift, dat was gebaseerd op klassieke Romeinse inscripties en daarom het *romeinse* schrift werd genoemd; zij muntten ook de benaming *gotisch* voor de concurrent – *gotisch* stond gelijk aan *barbaars*.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 60

Parijse drukkers namen eind vijftiende eeuw dit schrift over om er Latijnse literaire uitgaven mee te drukken. Daarna gingen ze het ook gebruiken voor andere uitgaven. In de zestiende eeuw leerden drukkers in de Zuidelijke Nederlanden het romeinse schrift uit Parijs kennen, en pasten ze het in publicaties toe. Lezers hadden daar in het begin moeite mee, zo blijkt uit een klacht van de Gentse drukker Joos Lambrecht in een refreinenbundel uit 1539:

> Ick schaems my der plompheyt [onbeschaafdheid], datmen in onzen landen zo menyghen [menige] mensche vindt, die ons nederlantsch duutsch of vlaemsche sprake, in Romeynscher letteren gheprentt, niet ghelezen en can, zegghende dat hy de letteren niet en kendt, maer het dijnckt [dunkt] hem latijn of griecx te wezen.

Toen Zuid-Nederlandse drukkers eind zestiende eeuw voor de Spaanse overheersing naar de Republiek vluchtten, namen ze hun matrijzen mee, en zo leerden ook de drukkers in de Republiek het romeinse schrift kennen.

De oudste kranten die in de Republiek waren gedrukt, waren in gotisch gezet, met soms koppen en namen ter onderscheiding in het romeinse schrift. Dat gold zowel voor de Nederlandse als de Engelse en Franse kranten. Toen in 1621 in Londen de eerste vertaling van een Nederlandse krant verscheen, koos de Engelse uitgever echter direct voor het romeinse schrift, en dat werd de vaste schriftsoort van Engelse kranten. Ook de Franse *La Gazette*, die vanaf 1631 in Parijs verscheen, was van begin af aan gezet in romein. Ondertussen hield de Duitstalige wereld nog eeuwenlang vast aan het gotische schrift voor zowel boeken als kranten.

In de Republiek begonnen krantenuitgevers vanaf 1640 het schrift te gebruiken als onderscheidingsmiddel tussen nieuwsberichten (in gotisch schrift) en advertenties (in romein). Twintig jaar later zetten ze de hele krant in romein, nadat de *Oprechte Haerlemse Courant* eerst een paar jaar nieuwsberichten afwisselend in romein en gotisch had gezet. Met hun

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 61

keuze voor romein liepen de krantenuitgevers voorop: op dat moment werd de meerderheid van de boeken in de Republiek nog in gotisch schrift gezet. Pas in 1669 werden in Amsterdam meer boeken in het romeinse dan het gotische schrift gedrukt, en drukkers in andere steden bereikten dat stadium nog later: Utrechtse drukkers in 1719 en Haagse pas in 1774.

De krantenuitgevers in de Republiek namen dus het nieuwe romeinse schrift, dat geleidelijk heel West-Europa zou veroveren, over uit de Romaanse wereld. Door de schriftsoort te koppelen aan het genre (nieuwsbericht of advertentie) gaven ze er een eigen draai aan. En dat ze tot slot vanaf de jaren zestig geleidelijk helemaal overstapten op romein, zal enerzijds komen door de uitstraling van de moderne letter, die de actualiteit van het nieuws benadrukte, en anderzijds zijn ingegeven door commerciële redenen: in het romeinse schrift passen veel meer woorden, dus meer nieuws, op één pagina.

De krantentaal

De kranten waren in de Republiek, met haar hoge geletterdheid, het eerste massamedium. De krantenuitgevers probeerden om financiële redenen de krantenverkoop uiteraard zoveel mogelijk te stimuleren. Dat deden ze bijvoorbeeld door in opeenvolgende kranten voort te borduren op eerdere berichten, zodat er een soort vroege feuilletonvorm ontstond. Bovendien eindigden berichten nogal eens met een cliffhanger: 'Wat hier van is, sullen [we] morgen met de Italiaense brieven nader hooren', 'Watter van is salmen in korten [binnenkort] ervaren'.

Nu de krantenteksten zijn gedigitaliseerd, kunnen we voor het eerst systematisch het taalgebruik in de kranten onderzoeken. Zo kunnen we in de tekst zoeken naar vaste combinaties om stereotypen te vinden. Je kunt bijvoorbeeld bekijken welke zelfstandige naamwoorden het meest worden gecombineerd met aardrijkskundige bijvoeglijke naamwoorden. Dan blijkt dat in de kranten *Frans*, *Engels*, *Spaans*, *Duits*, *Zweeds* en *Venetiaans* voornamelijk werden gecombineerd met de woorden *ambassadeur*, *armade*,

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 62

armee, *eskader*, *fregat*, *galei*, *jacht*, *kaper*, *konvooi*, *militie*, *leger*, *oorlogsschepen*, *regiment*, *ruiters*, *schepen*, *soldaten*, *troepen* en *vloot*. Het is duidelijk: aan deze buitenlanden werd in de kranten voornamelijk gerefereerd in de context van oorlog en diplomatie. Vooral van *Frans* is dat opmerkelijk, omdat de hoge Franse cultuur, mode en keuken in heel West-Europa zeer invloedrijk waren. Maar die haalden dus nauwelijks de krant: in de top 50 van woordcombinaties met *Frans* staan als niet-militaire termen alleen *kant* en *wijnen*. Die cultuur komt wel aan de orde bij *Indiaans* en *Italiaans*. *Indiaans* wordt met name vermeld in advertenties voor *rariteiten* (uitheemse kunstvoorwerpen) en *tekeningen*, terwijl *Italiaans*, naast de gebruikelijke militaire termen, wordt gecombineerd met diverse culturele begrippen als *komedianten*, *komedie*, *vloerstenen*, *marmer*, *boeken* en *letteren*. Opvallend tot slot zijn de negatieve stereotyperingen van *Barbarisch* of *Barbarijs* 'uit het land van de Berbers, Noord-Afrikaans': dit woord komt vooral voor met *rovers*, *roofschepen*, *gruwzaamheden* en *aanslag*.

Tegenwoordig geven krantenredacties stijlgidsen uit met regels voor taalgebruik en spelling. Het doel is heldere teksten te produceren die voor het grote publiek begrijpelijk zijn. Hoe zat dat met de oudste kranten? Nu de kranten zijn gedigitaliseerd, kunnen we voor het eerst onderzoeken of de krantenuitgevers in de zeventiende eeuw in hun taalgebruik rekening hielden met hun publiek, en of ze zich hielden aan de regels van de standaardtaal-in-wording. Hieronder volgt een eerste schets van de manier waarop de uitgevers het nieuwe krantengenre taalkundig vormgaven. Dit verdient echter nog veel meer onderzoek.

Standaardtaal-in-ontwikkeling

De kranten blijken geschreven in de standaardtaal-in-ontwikkeling, het algemeen beschaafde Hollands. Er staan nauwelijks opvallende dialectkenmerken in de kranten, al moet hiernaar nog wel verder systematisch onderzoek plaatsvinden. In ieder geval treffen we bijvoorbeeld geen typisch Nedersaksische dialectvormen aan als *old* en *holden* (voor *oud* en *houden*), of Antwerps *baij, faijn* (voor *bij* en *fijn*) of plat-Hollands *schaop* voor *schaap*. Soms bestaat er enige klankvariatie: zo vinden we naast

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 63

paerd, *lucht* en *dubbel* ook *peerd*, *locht* en *dobbel*. Die laatste vormen zijn echter archaïsche vormen en duidden dus niet op dialectgebruik; wel zijn archaïsche vormen vaak bewaard gebleven in de zuidelijke dialecten, terwijl het Hollands koos voor de nieuwe vormen. Dat blijkt ook uit de kranten: die geven in verreweg de meeste gevallen de voorkeur aan de toentertijd moderne, beschaafde vormen *paerd, lucht* en *dubbel*. Ook kiezen de kranten voor de jonge tweeklanken *ij* en *ui* in woorden als *wijf* en *huis*; varianten als *wief* en *huus*, met de oorspronkelijke klanken *ie* en *uu*, komen niet voor.

Als je naar de woordenschat kijkt, blijkt dat in de tekst allerlei Hollandse woorden of nieuwvormingen worden gebruikt, zoals *afschrift*, dat Hugo de Groot muntte voor *kopie*, of *hoofdpijn*, gemunt door de Dordste arts Johan van Beverijck, en woorden als *langwerpig*, *omtrek* en *vierhoek* van Simon Stevin. Van sommige begrippen weten we dat er van oudsher een Hollandse variant bestond naast een Vlaams synoniem. Dergelijke woordparen zijn in de loop van de tijd ontstaan, vaak al in de Middeleeuwen, en meestal bestaan ze nog steeds in het moderne Nederlands. In de kranten worden over het algemeen beide synoniemen aangetroffen, soms met verschillende frequentie, maar dat ligt voor de hand omdat de Hollandse vorm vaak jonger was. We vinden dus Hollands *heel* naast Vlaams *gans*, *zoals* (*soo als*) naast *gelijk*, *vandaag* naast *heden*, *tillen* naast *heffen*, *trouwen* naast *huwen*, *mooi* naast *schoon*, *gauw* naast *spoedig* en *sturen* naast *zenden*. De kranten bevatten ook allerlei Duitse leenwoorden waarvan we weten dat ze in de zestiende, zeventiende eeuw zijn geïntroduceerd door Bijbelvertalingen, maar waarschijnlijk ook door Duitse immigranten, zoals *afvallig*, *diefstal*, *heftig*, *halsstarrig* en *krijgsvolk*.

De krantenuitgevers bekommerden zich niet erg om spellingseenheid: de spellingsvariatie was in de zeventiende eeuw nog groot, want op dat moment golden er geen vaste regels en er was geen algemeen geaccepteerd Groen Boekje. Toch verschenen er al vanaf 1550 boekjes over de spelling van het Nederlands, vaak ingegeven door commerciële belangen van drukkers en uitgevers die wilden dat hun werken voor zoveel mogelijk mensen begrijpelijk waren. Al vanaf 1584 werd bovendien gepleit voor een nieuw beginsel in de spelling, namelijk dat van de gelijkvormigheid. Voor-

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 64

standers van gelijkvormigheid wilden het woordbeeld constant houden: ze spelden *land* op grond van *landen* en weken daarmee af van de middeleeuwse fonetische spelling *lant*. In de loop van de zeventiende eeuw werd dit nieuwe beginsel algemeen gevolgd door de schrijvers van woordenboeken en grammatica's, en door vooraanstaande auteurs zoals Joost van den Vondel en P.C. Hooft. Krantenuitgevers volgden deze nieuwlichterij echter maar heel beperkt: *lant* en *hont* komen het meest voor, gevolgd door *landt* en *hondt*, en pas op de derde plaats, met een veel lagere frequentie, vinden we *land* en *hond*.

Ook andere spellingsvernieuwingen zoals *aa* in plaats van *ae*, of *k* aan het eind van een woord in plaats van *ck*, dringen maar mondjesmaat en niet consequent door tot de krant. Daarin wordt vooral gesproken over *saecken* (zaken), minder vaak over *saken*, en in het enkelvoud is het *saeck* of *saek*, een enkele maal *saak*.

De spelling in de kranten is dus vrij archaïsch. Het zou overigens interessant zijn nader te onderzoeken of verschillende krantenuitgevers eigen spellingregels volgden.

Vreemde woorden

Het nieuws kwam van alle windstreken en continenten, en de bevolking van de Republiek leerde via de kranten veel nieuwe producten, planten, dieren, gebruiken kennen. Voor die nieuwe zaken bestonden geen Nederlandse woorden. Meestal nam men dan ook met de nieuwe zaak de benaming in de taal van herkomst over. Zo drongen veel nieuwe leenwoorden het Nederlands binnen. Die blijken bijvoorbeeld uit de beschrijvingen van scheepsladingen die vanuit Oost-Indië (Indonesië) aangevoerd werden, met exotische producten als *Chineesse thee*, *Coffi-saet*, *Japansse Zijde Rocken*, *Rottingen*, *Sambise Peper*, *Giroffel Naghelen*, *gegarbeleerde* [gezuiverde] *Note Muscaten*, *Foely*, *Gheconfijte Gember*, *Cassen Saponse Camphora*, *Bisalien Diamanten*, *Stuck Besax-steenen*, *Draecken bloet* [harssoort], *Coffas Amanus*, *Balen Indigo*, *Iacatrase Peper*, *Caraten Diamanten*, *Candy Suycker*, *Benjuin* [benzoë, een harssoort], *Gomme Lacke*, *Rauwe Cattoene Garen*, *Pieces Porceleynen*, *Indigo Lauro*, *Indigo Kaski* – vaak weten we

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 65

tegenwoordig niet meer wat er precies werd bedoeld. Als maateenheden hanteerde men de Indonesische *kati* of *catti* (*catti indigo*, *catti Sappon-hout*), *pikol* of *piccol* (*picol Slangen-hout*) en *sokkel* (*sockels foelie*), het vlechtwerk waarin foelie werd verpakt.

Berichten uit West-Indië (Midden- en Zuid-Amerika) en Noord-Amerika noemen producten als *Bresilien hout*, *Sucade*, *Nagelhout*, *toeback* [tabak], *Brasielse Taback*, *Camphesi-hout*, *Kakou* [cacao] en *Indigo*. Het meeste nieuws uit deze regio gaat echter over de schermutselingen tussen Europeanen onderling en met kapers en inheemse volkeren, waarvan de namen voor de Nederlandse lezers nieuw waren: *Indianen* in *canos*, *Mulatos*, *Indios*, *Sauvages*, *Iroquoisen*, *Onadagues* en *Sonontoiians* 'welke het machtigste en oproerigste van de vijf Cantons der Iroquoisen uytmaken'.

Ets *'t Zuyder deel van West-Indien* van Abraham Goos, in 1624 uitgegeven bij Broer Jansz, de uitgever van de *Tijdinghen uyt verscheyde Quartieren*. Koninklijke Bibliotheek.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 66

Er werden in de kranten veel uitheemse titels vermeld, en wel zonder enige nadere toelichting. Zo vinden we aan Turkse titels *Aga*, *Bassa* (tegenwoordig *pasja*), *Porte* en *Grooten Vizir* of *Primo Vizir* – wat we tegenwoordig *grootvizier* noemen. Er is, opnieuw in Turkse context, sprake van 'een *Divan* ofte Grooten Krijgs-Raed': *divan* was vroeger de benaming van een raad van hoge ambtenaren. Verder is regelmatig sprake van *Tartarische Cham* (nu Khan) en *Cosackische Hetman*. Een hoogfrequente titel is *Weywoda*, *Weywode*, *Woywode*, *Woywoda*. Het gaat hier om de Russische titel *vojeveda* of de Poolse titel w*oiwoda*. De regimenten die onder leiding van een *Weywoda* stonden, werden met een intrigerende, in het Nederlands gevormde afleiding *Weywo(o)dschappen* of *woywoodschap(pen)* genoemd. Daarnaast wordt ook zonder toelichting gesproken over 'Poolsse of Cosackse *Pulcken*', waarin het Slavische woord *polk* voor 'regiment' figureert.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw ging, door de nasleep van de Engelse Burgeroorlog (1642–1651) en door de troonsbestijging van de Nederlandse stadhouder Willem III tijdens de Glorious Revolution in 1688, veel aandacht uit naar de Engelse regeringsvorm, waardoor de Nederlandse burgers allerlei Engelse termen leerden kennen als *Dissenters*, *Lord Mayor*, *Coroner*, *Sherif*, *Alderman*, *Common-Sergeant*, *Parlementaire Bil*, *Lagerhuys* en *Hogerhuys*, en *Lords* en *Commons* in de *Westmunsterhall*.

De conclusie is duidelijk: vreemde woorden werden in de krant niet geschuwd, en ze werden bij de lezers bekend verondersteld.

Purisme

Literaire auteurs, lexicografen en grammaticaschrijvers propageerden in de zeventiende eeuw het gebruik van eigen Nederlandse termen en probeerden het aantal leenwoorden terug te dringen. Het ging dan niet zozeer om woorden voor exotische begrippen – men had er geen bezwaar tegen als daarvoor een leenwoord werd gebruikt, en dat gebeurde dan ook ruimschoots in de kranten, zo bleek hierboven –, maar om leenwoorden uit het Frans en Latijn. Die had het Nederlands toch helemaal niet nodig,

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 67

vond men: de Nederlandse woordenschat was immers rijk genoeg om alles mee te kunnen uitdrukken. Om het Nederlands te zuiveren van al die Romaanse leenwoorden werden woordenlijsten en woordenboeken gepubliceerd waarin Nederlandse equivalenten werden gesuggereerd ter vervanging van Franse en Latijnse leenwoorden.

Conformeerden de kranten zich aan de toenmalige puristische tendens en gebruikten ze Nederlandse alternatieven voor leenwoorden? Om dit te onderzoeken hebben we twaalf leenwoorden geselecteerd die zijn opgenomen in de vijfde druk van *L. Meijers Woordenschat* uit 1669, een beroemd puristisch woordenboek waarvan de eerste druk in 1650 door Johan Hofman was samengesteld, terwijl de volgende drukken waren bewerkt door arts en spinozist Lodewijk Meijer (1629–1681). De voorbeelden zijn gekozen omdat ze daadwerkelijk voorkomen in de kranten (wat lang niet voor alle woorden in de *Woordenschat* geldt) en omdat Meijer bij deze woorden slechts een enkel Nederlands alternatief vermeldde, met bovendien een specifieke betekenis. Dus een woord als *klimaat* viel af, omdat Meijer hier drie Nederlandse alternatieven noemt – *lucht-streek*, *gewest*, *streek* – die alle drie een veel ruimere betekenis hebben dan *klimaat*, en dus niet als synoniem kunnen gelden. In de onderstaande tabel is berekend in hoeveel procent van de gevallen de kranten kiezen voor het leenwoord of voor het Nederlandse alternatief. In de tabel staan de woorden in de moderne spelling, terwijl in de kranten de woorden op verschillende manieren zijn gespeld; die spellingsvarianten zijn zoveel mogelijk samengenomen bij de berekening van de percentages.

Leenwoord		**Nederlands alternatief**	
arriveren	67%	*aankomen*	33 %
audiëntie	100%	*gehoor*	0%
campagne	99%	*veldtocht*	1%
cavalerie	35 %	*ruiterij*	65 %
confirmeren	82%	*bevestigen*	18%
confusie	94%	*verwarring*	6 %

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 68

Leenwoord		**Nederlands alternatief**	
devies	91%	*zinspreuk*	9%
eloquentie	21%	*welsprekendheid*	79%
frontier	58%	*grens*	42%
notificeren	80%	*verwittigen*	20 %
secours	77 %	*hulp*	23 %
sententie	64 %	*vonnis*	36%

Hoewel de percentages vanwege de spellingsvariatie met enige voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd – het is immers altijd mogelijk dat een variant over het hoofd is gezien – is duidelijk dat de krantenuitgevers in tien van de twaalf gevallen een overtuigende voorkeur hadden voor het leenwoord. Purisme lijkt in de kranten dus geen rol van betekenis te spelen.

Tot slot is met behulp van de tekstanalyse-tool Textalyser (zie hieronder) bekeken welke Franse en Latijnse leenwoorden in kranten uit 1650 veelvuldig voorkomen. Het bleek met name te gaan om ambtelijke termen als *ambassadeur*, *commissaris*, *commissie*, *effect*, *instantie*, *kantoor*, *kosten*, *officier*, *opinie*, *particulier*, *passagiers*, *per*, *personen*, *post*, *presentatie*, *president*, *prijs*, *prins*, *relatie*, *resolutie*, *secretaris* en *succes*. Al deze woorden komen nog steeds veel voor in moderne kranten en ze vormen dus inmiddels al eeuwenlang onderdeel van de krantentaal, ondanks inspanningen van puristen om ze uit het Nederlands te weren. Meijer gaf bijvoorbeeld als vervanging voor *commissaris* vier alternatieven (*bevelhebber*, *ghemachtighde*, *haaghezette rechter*, *ghezette rechter*) en voor *effect* maar liefst negen (*daadt*, *werk*, *ghewrócht*, *volmaaking*, *volbrenging*, *voleinding*, *uitwerksel*, *werkvrucht*, *maaksel*). Het baatte allemaal niet: de leenwoorden bleven gewoon in gebruik.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 69

De grammaticaschrijvers waren van oordeel dat de grammatica van de standaardtaal moest worden gemodelleerd naar die van het Latijn, dat met zijn vormenrijkdom als een volmaakte taal gold. Het Latijn maakte veel gebruik van tegenwoordige en verleden deelwoorden, en dat voorbeeld wordt in de kranten ruimschoots gevolgd. Zo kunnen we regelmatig combinaties lezen met tegenwoordige deelwoorden als *vergadert zynde*, *besocht hebbende*, *bekent wordende* en met verleden deelwoorden als *dat hy weder gesont geworden was*, *die onthaelt is geworden*, *is gepubliceert geweest*.

In de zeventiende eeuw werden allerlei taalregels voor het eerst geformuleerd. Volgden de kranten dergelijke nieuw geformuleerde taalregels? Laten we daarvoor eens kijken naar een opvallend taalverschijnsel, namelijk de manier waarop een zin ontkennend werd gemaakt. In de Middeleeuwen was een tweeledige ontkenning *en … niet*, *en … gheen*, *en … niemand* normaal: *ic en com niet*. In de zeventiende eeuw viel het eerste deel van de ontkenning, *en*, in het Hollands weg en ging men een eenledige ontkenning gebruiken. De grammatica's bepleitten die eenledige ontkenning met een beroep op de logica: 'want waar twee ontkenningen bijeenkomen, gelden zij als een bevestiging', ofwel 'min maal min = plus', aldus schrijver Petrus Leupenius in 1653. De grote schrijvers Hooft, Vondel en Jacob Cats (1577–1660), die in hun oudere werken de tweeledige ontkenning hadden gebruikt, verkozen in hun latere werk de eenledige. De Statenbijbel uit 1637, die vaak koos voor ouderwets taalgebruik, gebruikte daarentegen vrijwel consequent de tweeledige ontkenning. En die tweeledige ontkenning *en … niet* bleef ook in de spreektaal nog lange tijd normaal.

Hoe zit het nu met de kranten? Volgden die de literaire schrijvers of de spreektaal? Om dat te bezien, hebben we gekeken naar het gebruik van de tweeledige ontkenning in bijzinnen (*dat hy niet en komt*), omdat hierin *niet en* meestal als vaste combinatie voorkomt en dus in een digitaal bestand gemakkelijk te vinden is; in hoofdzinnen staan een of meer andere woorden tussen de twee leden van de ontkenning. Op basis van de bijzinnen zijn heldere conclusies te trekken: gedurende de hele zeventiende eeuw

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 70

zijn kranten zich blijven bedienen van de dubbele ontkenning, die al in de eerste decennia van deze eeuw door de grote schrijvers was afgezworen. Zo vinden we in 1618 in de krant 'die men noch niet en weet' en in 1696 'maken ook bekent dat op deselve Markt niet en sullen werden geadmitteert...' In alle tussenliggende jaren zijn voorbeelden van de dubbele ontkenning in de kranten te vinden. Ondertussen zijn ook in alle jaren wel voorbeelden te vinden van eenledige ontkenningen, van 1618: 'dat [...] niet besloten was' tot 1697: 'aengesien niet te twijffelen is, of...'. De eerste indruk is dat de krantenschrijvers zich niet veel gelegen lieten liggen aan de toenmalige (officieuze) regelgeving.

Wel volgden ze sommige taalvernieuwingen die in het Hollands plaatsvonden. Zo komt in de kranten alleen de nieuwe verkleinvorm *-tje* voor (*riviertje*, *jongetje*, *manteltje*, *uurtje*), en niet de oudere verkleinvorm *-ke(n)*, die wel bewaard bleef in het Brabants. Ook het aan het Duits ontleende wederkerende voornaamwoord *zich* (*sich schamen*, *sich begeven*, *sich bevinden*) krijgt in de kranten de voorkeur boven *hem*, *haer* of *hun*. Het Hollandse voornaamwoord *jij*, *je* daarentegen komt niet in de kranten voor. De reden daarvoor is dat deze vorm gold als onbeschaafd: de beschaafde vorm was *gij* (met de verbogen vorm *u*). In toneelstukken waren *jij* en *je* wel heel normaal, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

Leesbaarheid

Tegenwoordig is het devies aan journalisten om bondig te schrijven, omdat dat makkelijker leesbare teksten oplevert. Hielden de *courantiers* zich in de zeventiende eeuw ook al aan die regel? Om dat te onderzoeken hebben we een krantenbestand uit 1650 en uit 2002 (*NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* uit het zogenaamde VU-DNC Corpus) door de tekstanalysetool Textalyser gehaald. Textalyser telt automatisch het aantal woorden, letters en zinnen, berekent de lengte van woorden en zinnen, en bepaalt op basis daarvan de moeilijkheidsgraad van een tekst. De tekstbestanden waren even groot: allebei ongeveer 40.000 woorden. Dit levert het volgende overzicht op:

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 71

	Kranten 1650	Volkskrant en NRC 2002
Totaal aantal woorden	39.510	39.692
Aantal verschillende woorden	7.079	7.972
Lexicale dichtheid	17,9%	20,1 %
Totaal aantal letters	258.999	287.046
Gemiddeld aantal lettergrepen per woord	1,77	1,8
Aantal zinnen	1.455	3.429
Gemiddelde zinslengte in aantal woorden	27,64	12,26
Maximale zinslengte in aantal woorden	175	61
Leesgemak (Gunning-Fog Index; van 6=makkelijk tot 20=moeilijk)	13,3	8,6
Leesgemak (alternatief: 100=makkelijk; 20=moeilijk; gewenst 60–70)	28,8	41,7

De verschillen in aantallen verschillende woorden en lexicale dichtheid zijn verrassend. Lexicale dichtheid is het percentage inhoudswoorden (zelfstandige en bijvoeglijke naamwoorden, werkwoorden en bijwoorden) binnen de totale tekst; dit percentage geeft een indicatie over de omvang van de woordenschat. Om een aantal redenen lijkt het voor de hand te liggen dat het aantal verschillende woorden in de oude kranten hoger is dan in de moderne: de woordenschat werd in de zeventiende eeuw door de vele nieuwe ontdekkingen en de opkomst van het purisme immers sterk uitgebreid met nieuwe woorden, zoals hierboven bleek, en het aantal woorden in de oude kranten wordt door de spellingsvariatie sterk vermeerderd, want Textalyser telt verschillende spellingen (*beslooten* en *besloten*, *krijgen* en *krijghen*, *croon* en *kroon*) als aparte woorden. Uit de tabel blijkt echter dat de moderne kranten substantieel meer verschillende woorden bevatten en een hogere lexicale dichtheid hebben dan de oude kranten. Daarvoor zullen verschillende verklaringen zijn: de woordenschat is in de moderne tijd sterk uitgebreid door de ontwikkelingen die wetenschap en techniek de laatste eeuwen hebben doorgemaakt, en daarnaast bevatten moderne kranten meer topics en genres dan de oude, zoals boekbesprekingen, columns, sportverslagen, filmoverzichten.

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 72

Het aantal zinnen (1455) is in de oude teksten daarentegen veel geringer dan in de moderne (3429), waardoor een gemiddelde zin in de zeventiende eeuw veel meer woorden bevatte dan tegenwoordig: gemiddeld 27,64 woorden in 1650 tegenover 12,26 nu. Het verschil in maximale zinslengte is zelfs enorm: 175 woorden vroeger tegenover 61 nu. Beide leesbaarheidsformules concluderen dan ook dat de zeventiende-eeuwse kranten aanzienlijk moeilijker te lezen zijn dan de moderne. Die leesbaarheidsformules worden berekend op basis van zinslengte, woordlengte en gemiddelde aantal woorden per zin. Het is duidelijk dat bondigheid in de zeventiende eeuw niet als grote deugd gold.

Objectiveit

Opvallend, althans voor ons, is het subjectieve standpunt dat in de zeventiende-eeuwse berichtgeving wordt ingenomen door het veelvuldige gebruik van *de onzen* versus de *vijand*. Het *Stijlboek NRC* stipuleert tegenwoordig expliciet: 'We vermijden formuleringen als: in ons land.' Aan die regel hielden de Nederlandse kranten zich vroeger niet, net zomin als de vertalingen daarvan: de Spaanse *Gazeta*, de Italiaanse *Gazzetta*, de Franse *gazettes* en de Engelse *corantos*. Consequent spreken ze over *ons landt*, *onse schepen*, *onse ruyters*, *onse soldaten*, *ons leger* en de lotgevallen van *de onse*. Daarbij refereert *ons* niet alleen aan bewoners van de Republiek, maar ook aan de bondgenoten – die overigens in de loop van de tijd nogal eens wisselden, net als de *vijand*. Intrigerend is dat toen de Nederlandse *Tijdinghen* in 1624 vertelde over de gevangenname van enkele Nederlanders en de daaropvolgende bevrijding van elf van hen ('doch hebbe wy elff van onse Prisonniers verlost'), een Duitse krant dit letterlijk vertaalde door 'eilff von den *onsern* sein erlöst'. De Jiddische *Koerant* koos in 1686 een objectiever standpunt; daarin werd *d'onse* consequent gewijzigd in *di kaysrishe* (de soldaten van het keizerlijke, Habsburgse leger), en *de Vyanden* in *di tirkn* (de Turken).

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 73

Vaste verbindingen

Een overeenkomst tussen moderne en oude kranten is het gebruik van min of meer afgesleten vaste verbindingen en metaforen: soldaten trekken *met vliegende vaendels (en slaende trommels)* en *(over) hals over kop* op om de vijand *'t hooft te bieden* of *om hals te brengen*, als dat niet lukt *kosen ze 't hasepad*, en dat *komt hun duer te staen*. Er is sprake van het afwerpen, afschudden, verlossen of bevrijden van *'t Turckse Jock* [juk], dan wel *onder het Turcksche iok brenghen* of *onder het Turckse Jock gesucht hebben*, en van gezanten, gouverneurs of het parlement wordt gezegd dat ze *(weynig, gheen) gehoor* geven aan, krijgen, verlenen dan wel vinden, van mensen wordt *tael noch teyken vernomen* en *vrient noch vyant* wordt verschoond. Allerlei zaken hebben de minste, geen, weinig, alle of veel *schijn van waerheyt*. Hoe het dan verder gaat, *leert den tijdt* of *sal den tijdt leren*. Kortom, *hier is weynich nieus*.

Besluit

Natuurlijk moet nog veel meer onderzoek naar het taalgebruik van de kranten worden gedaan. Maar als voorlopige conclusie kunnen we stellen dat het meest opvallende aan de zeventiende-eeuwse kranten de zinslengte is en het feit dat ze veel, met name ambtelijke, leenwoorden bevatten.

Het lijkt er sterk op dat de krantentaal in de zeventiende eeuw het meest overeenkwam met het toenmalige ambtelijke taalgebruik van diplomaten en overheidsfunctionarissen, die zich ook bedienden van lange, meanderende zinnen en veel Franse en Latijnse leenwoorden. Dat is niet zo vreemd: veel correspondenten kwamen immers uit diplomatieke of ambtelijke kringen. Een vergelijkbare zinsbouw vinden we bijvoorbeeld ook in non-fictiewerk als de *Neederlandsche Histooriën* van P.C. Hooft (zie p. 14). Hierin bootste Hooft de stijl van de door hem bewonderde Romeinse geschiedschrijver Tacitus na. In zijn werk vermeed de puristische Hooft echter leenwoorden, terwijl de kranten daarmee volstonden.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 74

Een willekeurige zin uit het werk van Hooft is bijvoorbeeld, met allerlei deelwoorden en bijzinnen:

> De Koning daar op, vallende zynen vader te voet, met heusche vermaning zyner zwakheit, tot zulk eenen last, verklaarde dankelyk, dat hy, als buigende onder zyn welbehaaghen, dien was aanvaardende, ook onder belofte van zyne liefde tot den lande, door een' genaadighe en rechtvaardighe regeeringhe te doen blyken.

De zinnen bevat geen leenwoorden. Hooft schrijft bijvoorbeeld *te voet vallen* in plaats van *prosterneren*, *vermaning* in plaats van *commemoratie*, *dankelyk verklaren* in plaats van *gratuleren* en *welbehaaghen* in plaats van *gratie*. De leenwoorden *prosterneren*, *commemoratie*, *gratuleren* en *gratie* waren toentertijd in gebruik en staan dan ook in *Meijers Woordenschat* en in de kranten, maar Hooft heeft ze bewust vermeden. Vergelijk hiermee een willekeurig nieuwsbericht uit 1622. Ook dit bevat de nodige deelwoorden en bijzinnen, maar daarnaast worden leenwoorden (*predicatie*, *commandement*, *regiment*, *trenceen* 'tranchees, loopgraven') niet geschuwd:

> Den selfden 11. dito onder de Predicatie zijn de onse uytghevallen aende Zuytsijde, buyten de Bos-poort, onder het Commandement vanden Colonel Morgan ende David Balfort, Majoor van een Regiment, vallende in haer Trenceen, den vyandt daeruyt slaende, brengende goede buyt binnen, als Piecken, Mantels, Cosacquen, Hoeyen ende andere, ondertusschen speelden het Canon dapper onder de Musquetten, wy hadden maer een doode.

Liedjes, toneelstukken en poëzie hadden in de zeventiende eeuw over het algemeen een veel eenvoudigere zinsstructuur dan de kranten, zo blijkt ook uit het volgende hoofdstuk, en in literaire teksten was het taalgebruik over het algemeen veel puristischer. De krantenuitgevers lijken geen moeite te hebben gedaan om hun taalgebruik te vereenvoudigen en aan

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 75

te passen aan het algemene publiek. Misschien dachten ze – een idee dat toentertijd opgang deed – dat het een beschavende en verheffende invloed had als dat publiek zich moest inspannen het nieuws tot zich te nemen. De beloning in de vorm van het stillen van de nieuwshonger was hoe dan ook groot.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 76

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 77

2

Dichters maken de taal

Schrijvers en dichters speelden een belangrijke rol bij het tot stand brengen van de Nederlandse standaardtaal. Zij wilden laten zien wat er met de taal allemaal wel niet kon en gebruikten haar in allerlei poëtische vormen uit de Oudheid of juist uit de eigen tijd, steeds om te laten zien hoe gunstig het Nederlands bij die andere talen afstak. Tegelijkertijd werden die vormen steeds een beetje aangepast aan het zich ontwikkelende Nederlands. Zo rees uit een groot aantal op elkaar botsende talen en dialecten in de loop van een paar decennia een heuse literaire taal op, waarin ook meteen werd gespeeld en die de meertaligheid van het economisch succesvolle Holland weerspiegelde. Wie de werken van Vondel, Huygens en Bredero leest, vindt er sporen in van allerlei talen.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 78

Vergeet *hebban olla vogala*: het moment dat de Vlaamse dichter Lucas d'Heere (1534–1584) zijn eerste sonnet schreef, zou je het begin van de literatuur in het Nederlands kunnen noemen. Ook vóór die tijd waren er natuurlijk al gedichten geschreven in een taal die we nu meestal (Middel-)Nederlands noemen, maar die taal werd veel minder als een eenheid ervaren. De renaissancedichters van de Gouden Eeuw na d'Heere wilden met hun literatuur een eigen taal maken, een taal voor de nieuwe Republiek, het Nederlands. Ze wilden de voortreffelijkheid van die taal aantonen door te laten zien wat je er allemaal mee kon: verheven gedachten uitdrukken en diepe gevoelens. De genoegens van het leven beschrijven en aandacht opbrengen voor God. De klassieke genres nabootsen, maar ook de modernste. Zoals het sonnet.

Lucas d'Heere, Ierse vrouw en meisje. Uit *Théâtre de tous les peuples et nations de la terre avec leurs habits et ornemens divers, tant anciens que modernes, diligemment depeints au naturel par Luc Dheere peintre et sculpteur Gantois*.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 79

De dichters maakten de nieuwe taal, het (Standaard-)Nederlands, letterlijk terwijl ze aan het schrijven waren. Ze deden dat bovendien nadrukkelijk te midden van de vele andere talen die er in de Lage Landen werden gesproken en geschreven, ook door henzelf. Ze vertaalden en bewerkten werken uit de klassieke talen – vooral het Latijn – en ze dreven de spot met de dialecten en andere talen die er om hen heen werden gesproken. Ook de klassieke schrijvers hadden immers in hun werk al spottend mensen uit het volk aan het woord gelaten.

De kunstmatige taal die ze aan het creëren waren, moest alle andere talen naar de kroon steken, maar tegelijkertijd klonken die andere talen in het werk door. Het gebeurde bovendien ook elders in Europa: overal kristalliseerden nieuwe talen uit en werd hun schoonheid gevierd met een nieuwe literatuur.

Achteraf zijn we geneigd om aan schrijvers als P.C. Hooft en Joost van den Vondel te denken als mensen die nieuw werk schreven in een al bestaande taal. Maar feitelijk creëerden ze die taal tegelijkertijd met hun werk. De dichtvormen die ze maakten, pasten zich aan de nieuwe taal aan, zoals de taal zich omgekeerd voegde in de nieuwe vormen.

Een naecte vrauwe seer bequame

Het genre van het sonnet was toen d'Heere in de Lage Landen zijn eerste poging deed al een paar eeuwen populair in Italië, en het was in de loop der tijd langzaam naar het noorden opgeschoven. Het bereikte de Lage Landen overduidelijk via een tussenstop in Parijs. Wie wilde laten zien dat hij op de hoogte was van de moderne verskunst, moest laten zien dat hij Franse dichters zoals Pierre de Ronsard (1524–1586) kon imiteren, die op hun beurt de inmiddels oudere Italiaanse dichters imiteerden die de 14-regelige vorm hadden grootgemaakt: Dante (1265–1321), Petrarca (1304–1374) en Michelangelo (1475–1565). Binnen een paar decennia had iedere Nederlandse schrijver van enige naam een sonnet geschreven.

De eerste dichter van een Nederlands sonnet was Lucas d'Heere. De tweede was Lucas' vrouw, Eleonora Carboniers (geboorte- en sterfdatum

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 80

onbekend). D'Heere publiceerde de eerste sonnetten in zijn bundel *Den hof en boomgaerd der poesiën.* Het is een eerste staaltje van de nieuwe taal en het nieuwe genre, al is moeilijk vol te houden dat ze heel geslaagd zijn: 450 jaar na dato moet vermoedelijk de eerste persoon nog opstaan die uitgerekend deze gedichten uit het hoofd wil leren.

Het gedicht dat Lucas van Eleonora opnam in zijn bundel is een dialoog tussen twee vrienden die geen naam hebben en daarom met A en B worden aangeduid. Eleonora's sonnet is een toneelstukje dat, toepasselijk genoeg, gaat over kunst. Persoon A ziet een naakte vrouw, en gezamenlijk stappen de twee vrienden op haar af. Ze ontdekken dan dat de vrouw een *schilderij* is. Daarover niet getreurd. Het schilderij is ook eigenlijk net zo goed als het leven zelf:

A. Au gheselleken wat is hier, daer voor u siet?
Ic sie ghinder een naecte vrauwe seer bequame
B. Maer mi dinct si en verroert haer weinich of niet
Slaept si? neens, want ic sie open d'oogskens eersame.
A. Van haer bi te commen niemant van ons en schame:
Want wie sou verschrict sijn van dat ghesichte claer
B. Maer mi dinct van onse comste (naer den betame)
En verschiett si niet, haer haudende still' eenpaer
A. Is dat niet een goet stic, als ict werde ghewaer
Tis schilderye, tast wilt u hant gheloof gheven:
Zijn wi niet wel bedodt ende uutghestreken daer?
B. Neen, neen, wi en sijn niet bedroghen teenegaer,
Hebbende voor een levende vrauwe beseven
De beelde die soo wel is gheschildert naer d'leven.

A. Hé vriendje, wat is dit, daar voor je, kijk!
Ik zie daar een heel mooie naakte vrouw.
B. Maar volgens mij verroert zij zich nauwelijks of niet.
Slaapt ze? Nee, want ik zie dat ze haar heerlijke oogjes open heeft.
A. Niemand van ons hoeft zich te schamen om bij haar te komen:
Want wie zou er bang zijn van dit schitterende schouwspel?

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 81

B. Maar ik denk dat zij niet van kleur verschiet van onze komst,
Zoals betamelijk zou zijn, ze houdt zich steeds maar stil.
A. Is dat geen goede grap, nu zie ik het.
Het is een schilderij, voel maar, laat je hand je overtuigen.
Zijn wij niet bedot en is ons geen loer gedraaid?
B. Nee, nee, wij zijn helemaal niet bedrogen
Door een beeltenis die zo goed naar het leven
Geschilderd is voor een levende vrouw te houden.

Modieus Gents taalgebruik

Eleonora's gedicht is een atypisch sonnet, bijvoorbeeld omdat het een klein toneelstukje is in plaats van een gevoelsuitstorting of overpeinzing van één persoon, zoals klassieke sonnetten meestal zijn, ook in de Nederlandse literatuur. Het is een tafereeltje dat doet denken aan Franse literatuur uit de vijftiende eeuw, bijvoorbeeld aan François Villon (1431–1463). Die A en B, dat kunnen bijna alleen maar studenten zijn, en vanwege die verwarring kan de scène zich ook alleen maar 's nachts afspelen.

De taal is levendig. Natuurlijk, het zijn regels van 450 jaar geleden, en het taalgebruik is af en toe meer Gents dan Nederlands – *stic* in plaats van *stuk*, *neens* in plaats van *nee* –, en vooral de spelling wijkt behoorlijk af. Maar kennelijk kon je ook in de zestiende eeuw al *bedot* worden, of kon iemand zich 'weinig of niet' bewegen: kleine idiomatische uitdrukkingen die we nu nog steeds hebben.

De taal van Eleonora Carboniers' sonnet was in ieder geval niet plechtstatig en werd door lezers uit haar tijd vermoedelijk zelfs als enigszins modieus gezien. Dat kun je aflezen aan het allereerste woordje van dit sonnet: *au!* Dat heeft waarschijnlijk altijd in het Nederlands bestaan als een uitroep van pijn, maar volgens het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* werd het in de zestiende eeuw in Vlaanderen en Brabant ook gebruikt om de aandacht te trekken. De precieze datering en lokalisering van het woordenboek laat zien dat het niet heel lang in die betekenis heeft bestaan – dat je met dat woordje als jongeman in Carboniers' tijd echter

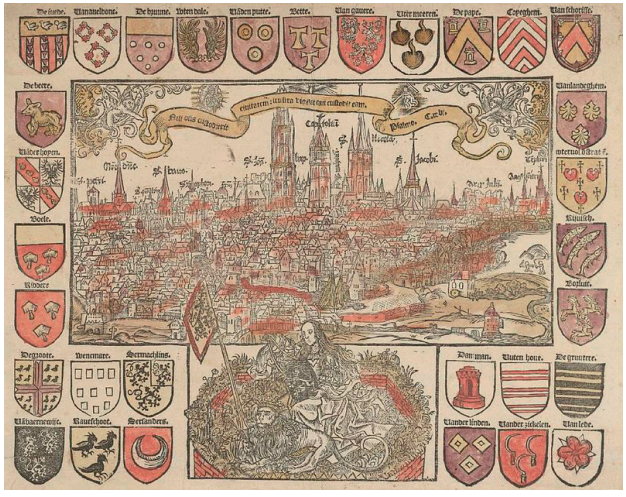
Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 82

kon laten zien dat je wist hoe het eraan toeging in de wereld, of althans in Gent.

Het lijkt misschien opmerkelijk dat een getrouwde vrouw zich bezighield met de opwinding van jonge mannen voor een naakte vrouw, maar Lucas presenteerde het gedicht in de bundel als een vertaling door Eleonora van een Frans origineel van hemzelf. Een van de eerste sonnetten van onze taal kwam tweetalig tot stand: symbool voor de talloze banden die de Nederlandse taal en de Nederlandse literatuur met allerlei andere talen zouden houden.

Lettergrepen tellen

Het gedicht heeft ook in Eleonora's bewerking een klassieke Franse vorm. Hoewel de eerste sonnetten door Italianen in het Italiaans waren geschreven, en de Italianen ook golden als dé grote voorbeelden, konden veel mensen in de Nederlanden hun werk waarschijnlijk niet lezen, en kun je aantonen dat de Nederlandse dichters doorgaans beter bekend waren met wat jonge Franse dichters – zoals Pierre de Ronsard en Joachim du Bellay (1522–1560) – met die vorm deden.

Blik op Gent door Pieter de Keysere (1524). Museum Rotterdam.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 83

Je kunt dat bijvoorbeeld vaststellen door lettergrepen te tellen. Bij Dante, Petrarca en Michelangelo heeft iedere regel precies elf lettergrepen, maar bij Carboniers telt ieder vers er twaalf of dertien: twaalf als de laatste lettergreep beklemtoond is (zoals *siet* in de eerste regel) en dertien als hij onbeklemtoond is (zoals *bequame* in de tweede regel). (Voor de duidelijkheid: de A en de B voor de namen van de studenten spreek je niet uit en tellen dus ook niet mee bij het tellen van de lettergrepen.) Zo deden de Fransen het ook, en zo had Lucas het in zijn origineel ook gedaan, waarmee hij liet zien dat hij de Franse traditie kende.

Dat origineel was overigens vele eeuwen kwijt en is pas in 2017 voor het eerst gepubliceerd. Een paar jaar geleden dook een manuscript op dat Lucas d'Heere in 1573 in Engeland maakte en dat door d'Heere zelf geïllustreerde, Franstalige gedichten bevatte. Een van die gedichten lijkt heel sterk op dat van Eleonora. A en B heten hier L en M (we hebben niet kunnen uitvinden waarom):

L. Regarde la dedans M. he! quest cela, dy moy
L. Ne voit tu pas que cest quelque personne nue?
M. Comment dort elle? L. non, car elle se remue
M. Tu t'abuses bon homme elle se tient tout quoy

L. Aprochons la plus pres M.non fairay. L. & pourquoy?
Car il ne faut craindre vne si belle veue.
M. Ell' ne s'estonne pas au moins de ta venue
Mais laisse la en paix : & en retirre toy.

L. Mon Dieu que tromperie! & que lourdaus nous sommes!
C'est vne femme peinte, aiant trompe les hommes
M. Tu diz vray compagnon ie le voy maintenant

L. Mais il nest pas trompe que dune chose belle
Celuy qui a iuge pour femme naturelle
Vn personnage peint si naturellement.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 84

L. Kijk daar eens! M. Hé! Wat is dat? Zeg op!
L. Zie je niet dat het een naakte vrouw is?
M. Wat, slaapt ze? L. Nee, want ze verroert zich.
M. Je vergist je, jongen, ze blijft stijf zitten.

L. Laten we dichter naar haar toe gaan. M. Doe dat niet. L. Waarom?
Voor zo'n mooi uiterlijk hoef je niet bang te zijn.
M. Ze verblikt in het geheel niet van je komst,
Maar laat haar met rust: en trek je terug.

L. Mijn God, wat een bedrog! En wat zijn we een stommelingen.
Het is een geschilderde vrouw, die de mannen heeft bedot.
M. Je hebt gelijk, vriend, ik zie het nu.

L. Maar je kunt niet bedrogen zijn door iets moois,
Als je een personage dat zo natuurlijk geschilderd is
voor een echte vrouw hebt gehouden.

Bewerking of vertaling

Deze Franse versie is in dramatisch opzicht wat sterker dan Eleonora's versie: de personages zeggen kortere zinnetjes en dat maakt hun gesprek levendiger. Bovendien klopt het rijmschema beter met het sonnet zoals de navolgers van Petrarca het schreven: *abba abba cdc cdd*, waarbij de letters staan voor een rijmklank aan het eind van een regel. Het is mogelijk dat de Franse tekst niet precies het origineel was waarmee Eleonora werkte, en dat Lucas in Engeland nog aan de Franse versie heeft gesleuteld voor hij haar in zijn boek *Tableau Poétique* opnam. Het lijkt ons minstens even denkbaar dat Eleonora het een en ander heeft aangepast tijdens het vertalen. Hoe dan ook is haar tekst eerder een nieuw gedicht dan een getrouwe vertaling. Dat was in die tijd heel gebruikelijk: een vertaler maakte meestal een eigen versie van een gedicht.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 85

Het was waarschijnlijk makkelijker om sonnetten in het Frans te schrijven dan in het Nederlands. In die eerste taal bestonden al allerlei voorbeelden en dus was makkelijker voorstelbaar dat het Frans bruikbaar was om mooie dingen in uit te drukken.

Het sonnet had zich bovendien als het ware al naar de eisen van het Frans gevoegd. De vorm van lettergrepen tellen die Carboniers hanteerde, was bijvoorbeeld een typisch Franse – in het Italiaans deed men het weer anders en op een manier die niet paste bij het Frans. Binnen een paar decennia zouden Nederlandse dichters een vorm vinden die beter bij onze taal paste, maar die was er nu nog niet. De taak om een Nederlands sonnet te schrijven was dus geen gemakkelijke, en tegelijkertijd is Eleonora's versie in veel opzichten ook beter dan die van haar man, bijvoorbeeld vanwege dat frisse taalgebruik van Gentse jongemannen.

Kunstschilder, Engelandganger, zuiderling

Toch zou uiteindelijk Lucas d'Heere en niet zijn vrouw de geschiedenis ingaan als de eerste sonnettendichter van onze taal, en daarmee als de eerste renaissancedichter. Waarom was hij de eerste? Mogelijk waren drie dingen van belang.

In de eerste plaats was Lucas behalve dichter ook beeldend kunstenaar, een combinatie die toen vaker voorkwam. Michelangelo was een lichtend voorbeeld, en behalve de dichtkunst kwamen ook nieuwe vormen van beeldende kunst uit het zuiden naar de Lage Landen. Kunst speelde in veel van d'Heeres gedichten een rol. Het sonnet over de geschilderde naakte vrouw is er een voorbeeld van.

In de tweede plaats verbleef d'Heere een tijdje in Engeland, waar op dat moment ook de renaissance als kunststroming was aangekomen en waar men ook net sonnetten begon te schrijven. D'Heere kan dat hebben meegekregen, al is het onduidelijk of hij ook Engelstalige sonnetten heeft gekend. Engelsen en Nederlanders uit de culturele elite spraken in die tijd vaak Frans met elkaar en d'Heere schreef zijn sonnetten dus ook in die taal. Aan de andere kant was d'Heere lang niet de enige Nederlandse

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 86

kunstenaar die in die tijd in Engeland verbleef, en het is niet onmogelijk dat hij wat heeft meegekregen. Bovendien waren de eerste sonnetten in het Engels waarschijnlijk al voor d'Heeres komst naar Engeland geschreven door Thomas Wyatt (1503–1542) en Henry Howard (1516/17–1547) – het is dus in ieder geval denkbaar dat hij hun werk gekend heeft.

Maar het allerbelangrijkste was misschien wel dat d'Heere in de Zuidelijke Nederlanden woonde. Dat was een gebied waar het Nederlands en het Frans in elkaar overliepen, of in ieder geval naast elkaar bestonden. Het Frans had weliswaar vermoedelijk een groter prestige, maar het idee dat je ook in het Nederlands kon schrijven was toch niet helemaal nieuw, net als het idee dat je de inspirerende nieuwe ideeën van de renaissance in die taal kon uitdrukken. Bovendien lag het culturele hart van de Lage Landen in die tijd in het zuiden. Door politieke ontwikkelingen zou dat overigens snel veranderen, en zouden niet alleen veel leden van de culturele elite, maar ook veel van de nieuwe vormen naar de Noordelijke Nederlanden verhuizen: naar Holland, met name naar steden als Den Haag, Leiden en Amsterdam. Daar zouden ze uiteindelijk tot grote bloei komen.

Gestamel

In de ongeveer veertig jaar na de publicatie van Lucas' en Eleonora's eerste sonnetten, zouden er heel veel volgen in het Nederlands. Het genre zou gaandeweg ook zijn eigen, 'inheemse', vorm krijgen. Maar de eerste jaren was het nog heel erg zoeken naar de manier om taal en sonnet op elkaar te laten aansluiten.

De bekendste eerste écht serieuze dichter van het sonnet was Jan van der Noot (1539–1595) uit Brecht, vlak bij Antwerpen. Hij was een kennis van Lucas d'Heere en werd ook geïnspireerd door Ronsard en andere Franse voorbeelden. Soms lukte het hem om hen te overtreffen, zoals in het volgende gedicht:

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 87

Waer wilt ghi loopen lief, waer wilt ghi toch al loopen?
Ghy vliet van my scoon lief eer ghy weet wat ick meyne.
Hoe wilt ghi my altyts deen pyn op dander hoopen?
Myn liefdé is schoon lief gestadich goet en reyne.
Waerom vliet ghy van my? waer wilt ghi toch al loopen?
Myn liefde touwaerts is gestadich goet en reyne,
Dies en wilt my niet meer d'een pyn op dander hoopen
Maer blyft staen lief, vertoeft en verstaet wat ick meyne.

V schoonheyt suyuer maecht en v goede manieren,
V wijsheyt, v verstant en v deucht goedertieren,
V oochskens scoon en claer, en v reyn eerbaer wesen
V suyuer blondich haer, v wynbraukens by desen,
Behaghen my soo wel, dat ick tot alle tyen,
By v wel wilde syn twaer in vreucht oft in lyen.

Dittes, maistresse, hé que vous ay-ie fait!
Hé pourquoy las! m'estes vous si cruelle?
Ay-ie failly de vous estre fidelle,
Ay-ie enuers vous commis quelque forfait?
Dittes, maistresse, hé que vous ay-ie fait!
Hé, pourquoy las! m'estes vous si cruelle!
Ay-ie failly de vous estre fidelle,
Ay-ie enuers vous commis quelque forfait?
Certes nenny, car plustost que de faire
Chose qui deust, tant soit peu, vous desplaire,
I'aimerois mieux le trespas encourir.
Mais ie vois bien que vous bruslez d'enuie
De me tuer, faittes moy donc mourir
Puis qu'il vous plaist: car à vous est ma vie.

Waarheen wil je lopen, lief, waar wil je toch heen lopen? Je vlucht van mij, schoon lief, voordat je weet wat ik van zin ben. Waarom wil je bij mij altijd pijn op pijn stapelen? Mijn liefde is, schoon lief, standvastig

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 88

goed en rein. Waarom vlucht je van me weg? Waar wil je toch heen lopen? Mijn liefde tot u is standvastig goed en rein. Hou daarom toch op met pijn op pijn te stapelen bij mij, maar blijf staan, lief, stop even en luister naar wat ik zeggen wil. Uw schoonheid, zuivere maagd, en uw goede manieren, uw wijsheid, uw verstand en goedertieren deugd, uw mooie heldere oogjes, uw zuivere, edele aard, uw mooie blonde haar en de wenkbrauwtjes daarbij, bevallen mij zo dat ik te allen tijde bij u zou willen zijn, in vreugde en in lijden.

In het gedicht van Ronsard worden de eerste vier regels letterlijk herhaald. Dat is minder sterk dan wat Van der Noot in zijn gedicht doet, namelijk allerlei elementen in die vier regels steeds laten terugkeren, zodat je *gestamel* hoort – het soort gestamel dat iedereen weleens overvalt als een geliefde niet wil luisteren, en tot overmaat van ramp ook nog 'oochskens scoon en claer' heeft. We zagen het ook al bij Eleonora's vertaling: de Nederlandse dichters wisten het sonnet dichter bij de spreektaal te brengen.

Een gevoel voor lettergrepen

Wat verder opvalt, is het verschil in vorm tussen de twee gedichten. In de Franse versie van Ronsard heeft iedere regel tien of elf lettergrepen, in die van Van der Noot twaalf. In de Franse poëzie waren allebei de vormen gangbaar, maar zoals we al gezien hebben, kozen Nederlandse dichters vrijwel zonder uitzondering meteen voor de tweede vorm, de zogeheten *alexandrin*. Die voorkeur voor de lange vorm valt moeilijk te verklaren. Engelse dichters kozen juist al heel snel voor de korte vorm, en Nederlandse woorden zijn niet per se veel langer dan Franse of Engelse.

Van der Noot gebruikte dus de éne Franse vorm, de *alexandrin,* om de andere te vertalen (die *décasyllabe* wordt genoemd in het Frans, wat staat voor 'tien lettergrepen'). Hij beheerste die vorm moeiteloos, zijn regels voldoen aan alle eisen die er in het Frans aan gesteld worden. Zo valt

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 89

Portret Jan van der Noot, door Isaac Duchemin. Omstreeks 1580. Museum Boijmans van Beuningen.

iedere regel steeds precies in tweeën uiteen. Precies na de zesde lettergreep kun je in elke regel een korte pauze houden:

> Waer wilt ghi loopen lief, || waer wilt ghi toch al loopen?
> Ghy vliet van my scoon lief || eer ghy weet wat ick meyne.

Iets anders dat Van der Noots gedicht nog erg Frans van vorm maakt, is het streepje dat boven de é staat in de volgende regel:

> Myn liefdé is schoon lief gestadich goet en reyne

Dat streepje betekende dat die *e* – een zogeheten 'toonloze e' – ook moest worden uitgesproken. Zonder streepje moest je de *e* oplossen in de eropvolgende *i* van *is* en zou 'Mijn liefde is' drie lettergrepen tellen in plaats van vier.

Dat waren allemaal nogal kunstmatige ingrepen voor het Nederlands, en voor de dichters in de Lage Landen bleek het al snel heel moeilijk

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 90

een gevoel te ontwikkelen voor het tellen van lettergrepen. Terwijl een getrainde Franse poëzieliefhebber gemakkelijk aanvoelt of een regel nu tien of elf of twaalf lettergrepen heeft, lukt dat ons alleen door expliciet te tellen, of door meer regelmaat aan te brengen in de regel en beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen strikt te laten afwisselen. Franse gedichten hebben dat ritme niet, maar voor ons is het onontkoombaar. Dat gebeurt bij Van der Noot al, zij het nog min of meer toevallig en terloops:

> Waer WILT ghi LOOpen LIEF, waar WILT ghi TOCH al LOOpen?
> Ghy VLIET van MY scoon LIEF eer GHY weet WAT ick MEYne.

Verwarring over de versvorm

In de loop van een paar decennia zou de vorm die bij Van der Noot opdook de vaste regel worden waaraan Nederlandse dichters zich tot diep in de negentiende eeuw hielden, niet alleen in het sonnet, maar ook in andere gedichten en bijvoorbeeld ook in toneelstukken die op rijm geschreven werden. In plaats van twaalf lettergrepen telde een regel zes groepjes van telkens een onbeklemtoonde lettergreep, gevolgd door een beklemtoonde. Zo'n groepje wordt een *voet* genoemd. Een onbeklemtoonde lettergreep gevolgd door een beklemtoonde heet een *jambische voet* en een beklemtoonde gevolgd door een onbeklemtoonde een *trocheïsche voet.* Beide voetvormen worden sinds de late zestiende eeuw in de Nederlandse poëzie veel gebruikt, zij het de jambische iets meer in de serieuze dichtkunst en de trocheïsche iets meer in volkskunst.

Die termen *jambe* en *trochee* waren ontleend aan het klassiek Grieks, want in die taal, en vooral in het in die tijd nog veel bekendere Latijn, werden gedichten ook in voeten geschreven. De termen werden al snel ook voor het Nederlands gebruikt, al werden er ook vertalingen van gemaakt (zoals *klimvoet* en *valvoet*). Ze verwezen naar de klassieke talen, en het was de ambitie van de Nederlandse literatoren om niet alleen hun eigentijdse Europese collega's te overtreffen met hun prachtige taal, maar ook de klassieken. Toch waren de Nederlandse voeten ondanks de termi-

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 91

nologie helemaal niet rechtstreeks aan de studie van die talen ontleend, zoals we zullen zien.

Hoe dan ook had Van der Noot het jambische patroon nog niet ontdekt. Hij schreef Nederlandse gedichten alsof ze Frans waren en telde lettergrepen. Een tijd lang zou er vooral verwarring zijn over hoe je eigenlijk in het Nederlands goede dichtregels moest schrijven.

Spreect Nederduytsche woorden

Eerdere dichters, met name de rederijkers, hadden een ander systeem gebruikt. Voor hen was vooral van belang hoeveel klemtonen er in iedere regel stonden. Sommige vroege sonnettendichters wilden dat systeem ook behouden. Een van hen was Roemer Visscher (1547–1620), een succesvol zakenman die ook van eigentijdse kunst hield en die twee zeer begaafde dochters opvoedde, Anna (1583–1651) en Maria Tesselschade (1594–1649), die beide ook zouden gaan dichten. Roemer bewerkte net als veel van zijn tijdgenoten een gedicht van Ronsard:

Al waer ick een Cour, Deen, Schot, of Vin,
Behoeftich, ghevanghen, arm, creupel, en lam,
Onmachtich, verschrompelt, oudt, laelijck, en stram,
Soo behoorde ghy niet te zijn, so wreet van sin.
Ick weet wel dat ick niet waerdich en bin,
Soo hooghe te minnen dan u deuchde stalt,
Mynen wille, en hoe ghy my straffer valt,
Hoe ick u schoonheyt meer en meer bemin.
Denct ghy eenen uws schoonheyts waerdich te wachten,
So zijt ghy bedroghen van u loose ghedachten:
Want dat moest een God, en geen mensche wesen:
Maer wilt ghy ghevrijt zijn, soo sinckt uwen moet,
Overlegghende dat Venus die Goddinne soet,
Een Herder voor haer Lief had uytghelesen.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 92

Quand je serois un Turc, un Arabe, ou un Scythe,
Pauvre, captif, malade, et d'honneur dévestu,
Laid, vieillard, impotent, encor' ne devrois-tu
Estre, comme tu es, envers moy si dépite:
Je suis bien asseuré que mon coeur ne merite
D'aymer en si bon lieu, mais ta seule vertu
Me force de ce faire, et plus je suis batu
De ta fiere rigueur, plus ta beauté m'incite.
Si tu penses trouver un serviteur qui soit
Digne de ta beauté, ton penser te deçoit,
Car un Dieu (tant s'en-faut un homme) n'en est digne.
Si tu veux donc aymer, il faut changer de coeur:
Ne sçais-tu que Venus (bien qu'elle fust divine)
Jadis pour son amy choisit bien un pasteur?

Al was ik een Turk, Arabier of Scyth, arm, gevangen ziek en ontdaan van eer, lelijk, oud, krachteloos, dan nog zou je niet zo wreed tegen mij horen te zijn. Ik weet zeker dat ik het niet waard ben om uit te gaan naar zo'n hoge plaats, maar uw deugd alleen dwingt me dat te doen en ik word geslagen door uw trotse onbuigzaamheid, hoe meer uw schoonheid me beroert. Als u een dienaar denkt te vinden die uw schoonheid waard is, bedriegt uw gedachte u, want alleen een god en geen mens is dat waard. Als u dus lief wilt hebben, moet u uw houding aanpassen. Weet u niet dat Venus (hoewel goddelijk) als minnaar een herder koos?

In het Franse gedicht telt iedere regel weer keurig 12 lettergrepen, maar dat geldt niet voor de versie die Visscher ervan maakte. De eerste regel heeft 9 lettergrepen, de tweede 11. Ook volgen beklemtoonde en onbeklemtoonde lettergrepen elkaar niet regelmatig op. In plaats daarvan staan er in iedere regel 5 klemtonen en een onbepaald aantal onbeklemtoonde lettergrepen. Dat was een traditionele Nederlandse maat, waar Visscher zich dus aan hield.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 93

Met Visscher zijn we in het noorden beland, want hij was een Amsterdammer. Aan het eind van de zestiende eeuw had Noord-Nederland de rol van Zuid-Nederland overgenomen, niet alleen in economische zin, maar ook als broedplaats van de nieuwe dichtvormen. Dat laatste was voor een belangrijk deel te danken aan de Leidse hoge ambtenaar Jan van Hout, die zijn stadgenoten onder andere met een dichtwedstrijd opriep om de nieuwe regels te gaan volgen. Zijn oproep zelf was geschreven als een gedicht, en, anders dan de kennelijk wat minder op Franse invloeden gerichte Visscher deed, in de moderne versmaat van zes jamben. In de veel langere tekst was, zoals de huidige VU-hoogleraar Johan Koppenol in 1991 liet zien, een stukje zelfs te herkennen als een sonnet. Het wonderlijke was dat hij in die nieuwe, toch aan het buitenland ontleende vorm,

Arnoud van Halen, Portret van Roemer Visscher, 1700–1720. Neerlandica Lieke van Deinsen ontdekte in 2018 dat dit portret de beeltenis van Roemer Visscher heeft en dat eerder bekende 'portretten' op fantasie berusten.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 94

verder opriep om geen leenwoorden te gebruiken, maar alleen 'Neder-duytsche', dat wil zeggen eigen Nederlandse woorden:

> Al est dat veel verfueien, uns duytsche Poëzi;
> Volhert ghi in u werck: maect dat hem elck verwundert,
> Haer rijcke fraeyicheyt, in mate volget mi.
> Tgetal der regelen, niet boven ga, twee hundert
> Noch min dan anderhalf, zoo dichten veel, vermoorden
> Guei zin, hier meest naer tracht, spreect Nederduytsche woorden.
>
> *Ook al verfoeien velen onze Nederlandse poëzie, ga door met uw werk en maak dat iedereen zich verwonderd over haar fraaie rijkdom. Volg mij na in dichtmaat. Het aantal regels mag niet boven de tweehonderd gaan en niet minder dan honderdvijftig. Veel gedichten vermoorden een goede betekenis – let er daarom vooral op Nederlandse woorden te gebruiken.*

Engelsen en spreeuwen

Het lijkt op het eerste gezicht opmerkelijk dat iemand zich zo enthousiast toonde voor buitenlandse culturele invloed en tegelijkertijd zo puristisch was, maar voor veel schrijvers in de Gouden Eeuw stond dat elkaar niet in de weg. Je wilde laten zien dat het Nederlands gelijkwaardig was aan al die andere talen, en er niet een slap afgeleide van was. Dat kon je aantonen door te laten zien dat het Nederlands goed kon dienen om net zulke mooie dingen te zeggen als in die andere talen kon. Dat het geschikt was om in elke mal te gieten. En dat het daarvoor geen woorden uit die andere talen nodig had. Dat gold voor de wetenschap – heel bekend is het voorbeeld van de wiskundige Simon Stevin, die onze taal verrijkte met woorden als *driehoek*, *wiskunde* en *zwaartelijn* –, maar ook voor de kunst. Het is in dat verband wel opmerkelijk dat we in het vorige hoofdstuk hebben gezien dat de kranten kennelijk niet meededen aan die pogingen tot zuivering van de taal; zoals ook een schrijver als P.C. Hooft

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 95

zich in zijn ambtelijke werk als drost van Muiden veel meer leenwoorden permitteerde dan in zijn literaire werk. In 'minder belangrijke' genres was het dus niet zo erg om leenwoorden te gebruiken, zoals trouwens ook nu waarschijnlijk minder Engelse leenwoorden in literaire romans staan dan in de krant.

Het gebruik van vreemde woorden was voor dichters zelfs regelmatig het onderwerp van spot. In zijn toneelstuk de *Spaansche Brabander* voert Gerbrand Adriaensz Bredero een personage op, Jerolimo (de 'Spaanse Brabander'), die uit Antwerpen komt (inmiddels de 'Spaanse Nederlanden') en zich uitdrukt in een precieuze taal die vol met – vooral Franse, maar ook Spaanse of Italiaanse – leenwoorden zit. Jerolimo vindt dat een voordeel: hij beweert dat je als je eenmaal 'Brabants' kent, ook alle andere talen die ertoe doen kunt verstaan:

> O de Brabantsche taal, die is heeroyck, modest en vol perfeccy,
> Soo vriendelayk, so galjart [speels], so minjert [bekoorlijk], en so vol correccy,
> Datment niet gheseggen en kan. Ick wouw om duysent pont
> Daggese so wel alse kick of als men Peterken verstont.
> Ick sweer ou par Die [bij God], ghy souwt ou Hollands versaken,
> Want die ons verstoot, die verstaat alle spraken.
> Was ou moeyer noch maaght, ick liet ou een Brabander maken.
> Onse taal is een robsodi, non pareylle [zonder gelijke] sonder weergae;
> Sen heeft geen comparacy [vergelijking] by de suyverheyt van Hollant by veer nae.

Deze regels kun je lezen als een pleidooi voor leenwoorden. Maar het is vrij duidelijk dat Bredero hier dat standpunt ironiseert. Zelf riep hij op tot een 'zuiver' Nederlands. Hij zal zich dan ook meer hebben kunnen vinden in het antwoord dat de Amsterdamse knecht Robbeknol op Jerolimo's snoeverij geeft:

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 96

> Ja, 't is een moye mengelmoes, ghy meuchter wel van spreken,
> Ghy luy hebt de Fransche, de Spanjers, en d'Italianen vry wat of ekeken.
> De Brabanders slachten d'Engelsche of de spreeuwen, sy kenne van elcks wat.

Opvallend aan dit antwoord is dan ook nog dat de Brabanders niet alleen met spreeuwen worden vergeleken – die ook toen al bekend stonden als de dieven onder de vogels –, maar ook met Engelsen. Er zijn redenen om te denken dat Bredero hiermee vooral doelde op Engelse acteurs die in zijn tijd met veel succes overal in de Lage Landen optraden en daarmee natuurlijk concurrenten waren voor een populaire toneelschrijver als Bredero.

Krampachtig purisme

Engelse acteurs waren professioneler dan de Nederlanders, maar hun Engels werd niet zomaar door iedereen verstaan. Ze bedienden zich daarom waarschijnlijk van een 'mooie mengelmoes' met wat gebroken Nederlands, wat Frans, en af en toe wat Engels om de boodschap toch over te brengen. In een beroemde toespraak uit 1615 voor 'zijn' rederijkerskamer De Egelantier had Bredero trouwens al de spot gedreven met de 'ongevoechelijke brabbelwoorden' die Engelse acteurs ten tonele brachten.

Het was ook niet ongebruikelijk dat buitenlandse acteurs op de Nederlandse planken stonden. In de Amsterdamse stadsschouwburg traden ook Spanjaarden en Italianen op, soms samen met Nederlandse acteurs. Mogelijk sprak in zo'n geval iedereen zijn eigen taal. Kennelijk was dat voor het publiek geen probleem, maar bij de culturele elite begon tegelijkertijd steeds meer het idee post te vatten dat je toch vooral 'zuiver' moest zijn in je taal. Je kon allerlei talen spreken, maar wie zoals Jerolimo de talen door elkaar haalde, werd een clown. Het door elkaar halen van talen was trouwens in heel Europa een populair mikpunt van spot; ook bijvoorbeeld in het Engelse toneel.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 97

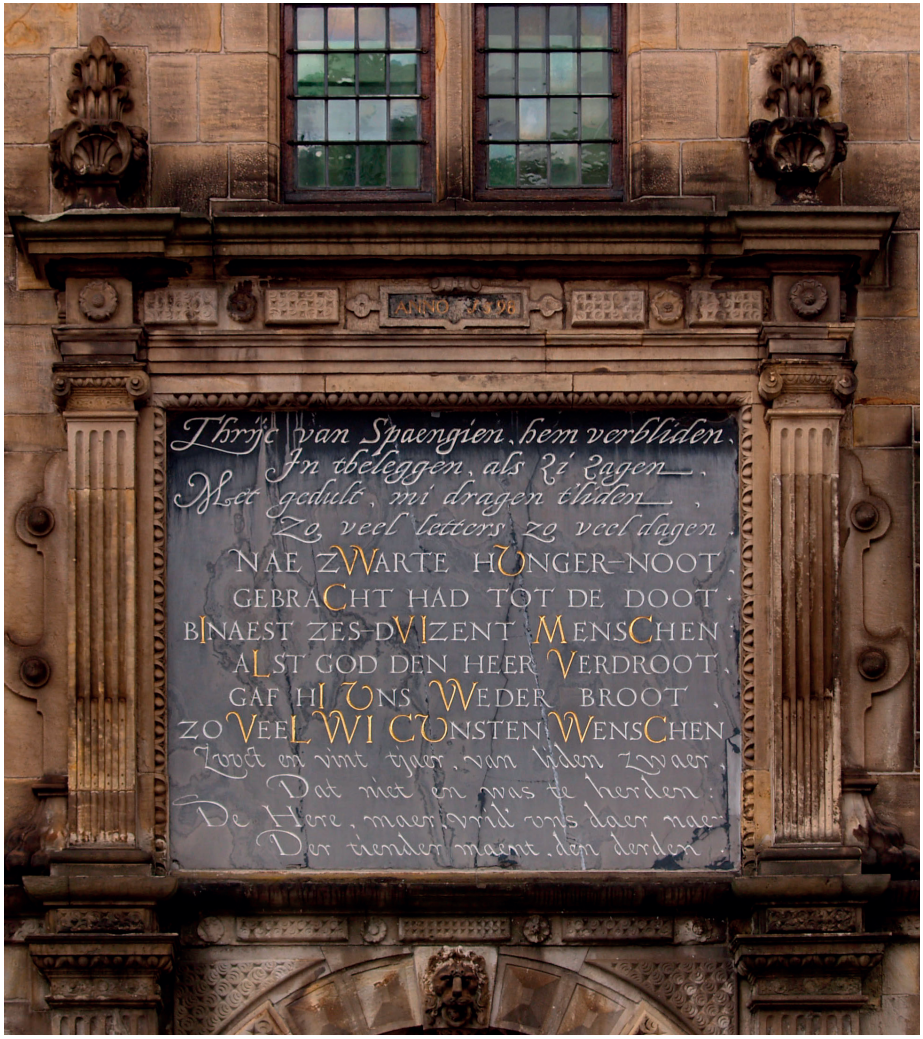
In zijn in 2018 verschenen biografie van Bredero, *De hartenjager*, ontvouwt de neerlandicus René van Stipriaan een interessante theorie over die zuivere taal. Hij wijst erop dat zelfs de 'grote' schrijvers uit de Gouden Eeuw tegenwoordig voor heel lastig leesbaar worden gehouden, terwijl bijvoorbeeld Engelstaligen veel minder moeite lijken te hebben met Shakespeare. Volgens Van Stipriaan is het purisme daar mogelijk deels debet aan: waar Shakespeare zijn taal onbekommerd verrijkte met woorden uit alle mogelijke bronnen en zo een 'natuurlijk taalgebruik' vond dat nog altijd begrijpelijk is, werden de Nederlandse schrijvers misschien té krampachtig in hun pogingen om bijvoorbeeld nieuwe Nederlandse woorden te vinden voor allerlei voorwerpen. Die nieuwe woorden haalden het in de omgangstaal uiteindelijk toch niet, en nu zitten wij, als we de oude toneelteksten lezen, met allerlei woorden die we niet meer begrijpen.

Zo veel letters, zo veel dagen

Niet iedereen hield zich overigens aan de puristische regels bij de Leidse dichtwedstrijd waarin Van Hout had opgeroepen om nu eens een gedicht te schrijven volgens de regels van de nieuwe tijd. Men stuurde soms gedichten in met leenwoorden, die Van Hout verfoeide, zoals *dangier* (gevaar) of *glorie*. Van Hout streepte dergelijke fouten even driftig aan als fouten tegen de 'maat' die hij voorstond. En die maat was inmiddels zonder enige twijfel de jambische of trocheïsche voet.

Waar Van Hout die voeten precies vandaan had, is onduidelijk. Voorgangers als Van der Noot of andere Hollanders als Visscher deden immers allemaal iets anders. Misschien had Van Hout gezien dat Van der Noot neigde naar zo'n regelmaat en had hij dat doorgetrokken. Mogelijk het allereerste voorbeeld van zulke versregels is nog steeds te vinden op een door Van Hout ontworpen en geschreven gedenksteen voor het Spaans beleg aan de buitenkant van het gemeentehuis van Leiden:

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 98

Gevelsteen met een tekst van Jan van Hout op het gemeentehuis in Leiden. De Romeinse cijfers (goud gekleurd) geven bij elkaar opgeteld het jaartal 1574. De W staat telkens voor twee V's.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 99

Thrijc van Spaengien, hem verbliden
Jn tbeleggen, als zi zagen,
Met gedult, mi dragen t'liden,
Zo veel leters zo veel dagen
Nae zwarte honger-noot
gebracht had tot de doot
binaest zesduizent menschen
alst God den Heer verdroot
gaf hi ons weder broot
zo veel wi consten wenschen

Het rijk van Spanje verheugde zich in het beleg, toen ze met geduld mij het lijden zagen dragen. Zoveel letters [als dit gedicht heeft] zoveel dagen [duurde het beleg]. Nadat een zwarte hongersnood bijna zesduizend mensen tot de dood had gebracht en God de Heer het begon te verdrieten, gaf Hij ons weer zoveel brood als we konden wensen.

De eerste vier regels van het gedicht zijn trocheeën, de laatste zes zijn jamben, en daarvan dan steeds drie per regel. Op deze manier kregen de nieuwe, uit het buitenland geïmporteerde vormen definitief hun Nederlandse beslag.

Chaucer

Rond 1600, 35 jaar na de eerste wankele pogingen om het Franse sonnet in een Gents gekleurde taal te zetten, zouden dichters als P.C. Hooft al volmaakte jamben en trocheeën schrijven in een taal die duidelijk Nederlands was:

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 100

Mijn lief, mijn lief, mijn lief; soo sprack mijn lief mij toe,
Dewijl mijn lippen op haer lieve lipjes weiden.
De woordtjes alle drie wel claer en wel bescheiden
Vloeiden mijn ooren in, en roerden (’ck weet niet hoe)
Al mijn gedachten om staech maelend nemmer moe;
Die ’t oor mistrouwden en de woordtjes wederleiden.

Hier heeft de regel echt geen twaalf losse lettergrepen meer, maar zes jambische voeten. Er zit nog steeds een breuk na de derde voet van iedere regel – een *cesuur* wordt dat genoemd – maar die is niet altijd keihard. Weliswaar horen de zesde en de zevende lettergreep altijd tot verschillende woorden, maar in de regel ‘Die ’t oor mistrouwden en || de woordtjes wederleiden’ zou je de pauze syntactisch eerder voor *en* leggen dan erna, zoals de cesuur wil. Dat soort kleine spanningen maken het gedicht vloeiend.

Waar kwam die perfecte metriek nu vandaan? Dat is het onderwerp van een project dat we momenteel uitvoeren aan het Meertens Instituut. Waarom gingen Nederlandse dichters die hun Franse collega’s probeerden te imiteren uiteindelijk iets anders doen? Wat vertelt ons dat over het Nederlands van toen, en het Frans?

Belangrijk daarbij is dat aan de overkant van de Noordzee ondertussen iets soortgelijks gebeurde. Ook William Shakespeare (1564–1616) schreef volmaakte jamben in zijn tijd, al zetten de Engelsen er zoals gezegd niet zes in een regel maar vijf – en imiteerden ze dus eerder de Franse *décasyllabe* dan de *alexandrin.* Engeland en de Lage Landen stonden in die tijd wel op allerlei manieren in contact met elkaar, maar net als in de tijd van d’Heere gebeurde dat ook in de zeventiende eeuw eerder in het Frans, dé internationale taal van die tijd, dan in het Nederlands of Engels. Het lijkt er dus op dat de twee culturen los van elkaar op eenzelfde resultaat gekomen zijn.

Het wordt nog een beetje wonderlijker als we beseffen dat die jamben in Engeland waarschijnlijk twee keer uitgevonden zijn. Tweehonderd jaar voor Shakespeare schreef de Engelse dichter Geoffrey Chaucer (1343–1400) onder andere zijn bekendste werk *The Canterbury*

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 101

Tales al in jambische vorm. Later raakte deze vorm in het Engels weer in onbruik. Hoewel Chaucer gelezen en gewaardeerd werd, veranderde in zijn tijd de uitspraak van het Engels vrij snel, waardoor volgende generaties Chaucers ritme niet meer konden aanvoelen. Dat Chaucer inderdaad jamben schreef, werd pas lang na Shakespeare door geleerden ontdekt.

Lange lettergrepen

Opvallend genoeg gebeurde ook in de Lage Landen zoiets. Ook bij ons blijken tijdens de Middeleeuwen, rond het jaar 1400, een paar gedichten geschreven te zijn in jamben. Het langste en bekendste daarvan is het heiligenleven van Sint-Lutgart van Willem van Afflighem (1220–1297). Wie dat lange gedicht nu voorleest met moderne klemtonen, voelt het jambische ritme ('Nu HEBbic U met WArenWARden'):

Nu hebbic u met waren warden
En deel der viten van Lutgarden
Verclart, gi heren ende vrowen,
Daer ic in mire goeder trowen
Gepinet hebbe al sonder wanc
Te houdene al den selven ganc
In didsche, ende in den selven wegen
Te gane, die ic vant geslegen
In din latine vore mi.

Nu heb ik u met ware zorg een deel van het leven van Lutgart uitgelegd, gij heren en vrouwen, waarin ik mij in goede trouw moeite heb gegeven om zonder weifeling dezelfde gang vast te houden in het Nederlands, en dezelfde weg te gaan die ik voor mij in het Latijn al ingeslagen vond.

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 102

Het gedicht is te lang om die regelmaat toevallig te laten zijn, en bovendien zijn er ongeveer uit dezelfde tijd nog een paar pogingen in deze richting gevonden. Willem van Afflighem was, net als Chaucer, niet alleen een geleerd maar ook een bereisd man. Beiden waren waarschijnlijk in Frankrijk en Italië geweest en hadden dus kennis kunnen maken met de voorlopers van Dante en andere renaissancedichters. Ook zij schreven geen jamben, maar iets dat dichter lag bij de Franse vorm (de Italiaanse regel heeft alleen niet 10 of 12 lettergrepen, maar 11: de *endecasillabo*).

Zowel in Engeland als in de Lage Landen is dus (minstens) twee keer hetzelfde gebeurd: mensen die probeerden Romaanse verzen te schrijven, kwamen op het idee om dat in jamben te doen. Het lijkt daarmee alsof dit een onontkoombare uitkomst is van die wens. Alsof je in een Germaanse taal zoals het Engels of het Nederlands altijd op deze vorm uitkomt. De vraag rijst dan waarom dat zo is.

Een mogelijke verklaring ligt in het typische ritme van Romaanse tegenover Germaanse talen. Dat talen van elkaar in ritme verschillen, is al lang bekend. Romaanse talen zoals Italiaans en Frans worden wel 'mitrailleurtalen' genoemd. Omdat iedere lettergreep in die talen ongeveer even lang is, en een woord bovendien altijd net wat meer lettergrepen heeft, klinken die talen altijd een beetje staccato in Germaanse oren. Germaanse talen zoals Nederlands en Engels worden ook wel 'morsetalen' genoemd. In zulke talen zijn niet alle lettergrepen even lang, maar wél de afstand tussen twee beklemtoonde lettergrepen: in 'Pietje wil boeken gelezen hebben' zijn de stukjes 'Pietje', 'wil', 'boeken ge', 'lezen' en 'hebben' allemaal ongeveer even lang bij normale uitspraak. Lange lettergrepen zijn langer dan korte, vandaar dat het Nederlands een beetje klinkt als morsecode: *tamta tam tamtata tamta tamta*.

Ritmisch gevoel

We weten inmiddels dat er niet slechts twee soorten talen zijn, maar ook tussenvormen. Toch blijkt dat ritmische verschil uit allerlei onderzoek heel erg belangrijk. Het is waarschijnlijk het allereerste dat een kind leert

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 103

over zijn moedertaal, misschien zelfs al in de moederschoot. Uit musicologisch onderzoek van onder meer de Canadese musicoloog Patel, blijkt dat het op allerlei manieren doorwerkt in het volwassen leven. Wanneer je muziek van pakweg de Fransman Claude Debussy (1862–1918) en de Engelsman Edwin Elgar (1857–1934) vergelijkt, twee tijdgenoten die in een vergelijkbare stijl componeerden, blijken de ritmes van Debussy regelmatiger te zijn dan die van Elgar. Dat geldt zelfs voor instrumentele muziek, waarin taal op het eerste gezicht dus geen rol speelt.

Je moedertaal creëert op die manier waarschijnlijk een voorkeur voor bepaalde ritmes, en mogelijk ook een manier waarop je ritmes beluistert. Het is daardoor lastig voor een spreker van een Germaanse taal om woorden als losse lettergrepen te horen, zoals het omgekeerd lastig is voor een spreker van het Frans om klemtonen in een vreemde taal te horen. Dat alles maakt de ontwikkeling in de Renaissance misschien inderdaad onontkoombaar: sprekers van Germaanse talen kunnen nu eenmaal niet anders horen. Een interessant detail daarbij is dan ook nog dat men in de Zuidelijke Nederlanden veel langer lettergreeptellende verzen is blijven schrijven. Ritmisch zit het zuidelijke Nederlands ook dichter bij het Frans, en dat blijkt ook uit de dichterlijke voorkeuren. We moeten er daarbij van uitgaan dat het Nederlands, het Engels en het Frans vierhonderd jaar geleden al hetzelfde ritmische type hadden als nu, en hoewel we natuurlijk – en jammer genoeg – geen opnamen hebben uit die tijd, is het ook waarschijnlijk dat zo'n 'diepe' karakteristiek van talen misschien niet zo snel verandert.

Mannelijk en vrouwelijk rijm

Er zijn tal van aanwijzingen dat Nederlandse en Engelse dichters niet in de eerste plaats naar elkaar keken, als het ging om de vorm, ook al was Lucas d'Heere lang niet de enige die weleens in Engeland was geweest (ook Jan van der Noot, Marnix van St-Aldegonde, Joris Hoefnagel en Emanuel van Meteren waren er weleens geweest), en ook al kwamen omgekeerd ook Engelse schrijvers weleens naar het bloeiende Amsterdam. Nederlandse

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 104

en Engelse sonnetten leken namelijk in veel opzichten helemaal niet zo op elkaar. We hebben al gezien dat de regels in de twee talen van verschillende lengte waren – in het Nederlands twaalf lettergrepen, in het Engels tien –, maar daarnaast hadden de sonnetten ook nog verschillende manieren om te rijmen.

Als je over rijm wilt praten, is het handig om verschil te maken tussen *mannelijk* en *vrouwelijk* rijm. Als de rijmende woorden eindigen op een beklemtoonde lettergreep ('Hier ligt Poot / Hij is dood'), spreken we van mannelijk rijm (dat ook wel 'staand' rijm wordt genoemd). Komt er na de beklemtoonde lettergreep nog een onbeklemtoonde ('Hier ligt Van het Reve / Hij kon niet langer leven'), dan spreken we van vrouwelijk (of 'slepend') rijm.

Nu eindigen in het Italiaans vrijwel alle woorden op een onbeklemtoonde lettergreep, en dus heb je in die taal vaak alleen vrouwelijk rijm. In het Engels is aan de andere kant juist mannelijk rijm dominant. In de sonnettenreeks die Shakespeare schreef, zijn er veel gedichten die alleen mannelijk rijm hebben, en er is er maar één dat alleen vrouwelijk rijm heeft: een sonnet waarin de dichter zijn mannelijke geliefde met een vrouw vergelijkt. De reden is misschien dat het Engels bijna geen uitgangen meer heeft met een toonloze *-e*: waar wij zeggen dat 'we eten', zeggen zij dat 'we eat'; waar wij spreken over 'de boeken', hebben zij het over 'the books'. Door dat beknibbelen op uitgangen heeft het Engels dus de mogelijkheid verloren om veel vrouwelijk te rijmen.

Onder Nederlandse dichters werd het daarentegen als elegant beschouwd om mannelijke en vrouwelijke rijmen af te wisselen. Als je eerst twee regels op een beklemtoonde lettergreep had laten uitgaan, eindigden de volgende twee op een onbeklemtoonde. Je kunt zeggen dat dit komt doordat het Nederlands niet zoveel uitgangen heeft verloren als het Engels, en tegelijkertijd niet zulke lange, op onbeklemtoonde lettergrepen eindigende woorden heeft als het Italiaans. Maar hoe dan ook hebben de Nederlandse en de Engelse dichters hier gekozen voor verschillende rijmvormen – en ze hebben zich daarin dus niet door elkaar laten beïnvloeden. Beiden probeerden de eigen taal, met de eigen eigenaardigheden, in de Franse mal te gieten – met verschillende resultaten.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 105

Rijmschema

De gedichten waren ook nog eens verschillend gestructureerd. Dat valt ook weer te illustreren aan de hand van het sonnet. Een sonnet was niet zomaar een blok van veertien regels, maar werd onderverdeeld in groepjes regels: strofen. Die strofen werden grafisch weergegeven door inspringingen en witregels: bijvoorbeeld sprongen, behalve de eerste, alle regels van een strofe een beetje in, en volgde er op de laatste regel een witregel.

Nu kun je veertien regels natuurlijk op allerlei manieren in groepjes onderverdelen. Italiaanse dichters als Petrarca en Dante kwamen uit op een groepering van acht (het octaaf) plus zes regels (het sextet), waarbij het octaaf was onderverdeeld in vier plus vier (twee kwatrijnen) en het sextet in drie plus drie (twee terzinen). Het octaaf en het sextet hadden inhoudelijk net een andere invalshoek: het octaaf bevatte bijvoorbeeld een observatie over de natuur of de schoonheid van een aanbeden vrouw, en het sextet gaf daar dan een nadere bespiegeling over. Bovendien werd in de Italiaanse en de Franse poëzie al snel een bepaald rijmschema gecanoniseerd. Het octaaf had vrijwel altijd het schema *abba abba*. In het sextet was iets meer vrijheid; daar werden bijvoorbeeld vormen gebruikt als *cde cde* of *cdc dcd*.

De Nederlandse dichters gebruikten bijna allemaal dat laatste schema, zoals al bleek uit het voorbeeld van Eleonora Cambiers (*abba abba cdc dcc*). In de eerste druk van de prestigieuze bloemlezing *De Nederlandse poëzie van de 17e en 18e eeuw in 1000 en enige gedichten* van Gerrit Komrij (1944–2012) staan bijvoorbeeld 149 sonnetten. We vinden daarin maar weinig variatie. De sonnetten hebben vrijwel allemaal een onderverdeling met een octaaf en een sextet, en het octaaf heeft vrijwel altijd het rijmschema *abba abba.* In het sextet zit wat meer variatie, maar 93 van de 149 sonnetten (bijna twee derde) hebben het schema *abba abba ccd eed,* en dan zijn er nog 15 sonnetten met de vorm *abba abba ccd ede.* Dat zijn iets andere invullingen dan in de Romaanse talen klassiek werden, al werden ze in die talen zeker ook gebruikt.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 106

Theodore Rodenburgh: te internationaal

De Engelse dichters maakten ondertussen een heel andere keuze. De vorm die bekend werd gemaakt door Shakespeare en die het aanzicht van het sonnet in de Engelse literatuur zou bepalen, had drie kwatrijnen plus nog een strofe van twee regels (een distichon). Het rijmschema was dan bijvoorbeeld *abab cdcd efef gg*. Zo'n schema heeft natuurlijk als voordeel dat je iets meer verschillende rijmwoorden kunt gebruiken – ieder rijm komt slechts in twee regels voor – en dat je dus iets natuurlijker teksten kunt schrijven omdat je je in minder bochten hoeft te wringen om te rijmen.

Nederlandse dichters gebruikten die structuur echter niet of nauwelijks. In de afdeling zeventiende eeuw van Komrij's bloemlezing vinden we maar één dichter die er systematisch gebruik van maakte: Theodore Rodenburgh (1578–1644). Dat is waarschijnlijk geen toeval, want Rodenburgh was een bekende polyglot die in Londen had gewoond en een van de weinige zeventiende-eeuwse Nederlandse dichters die aantoonbaar ook in zijn literaire theorie door de Engelse letteren beïnvloed was. Hij had een voorkeur voor *abba abba cdcd ee*. Dat wil zeggen dat er nog steeds een octaaf te onderscheiden was, maar de laatste twee regels stonden ook bij hem apart. Misschien heeft hij dat dus in Londen geleerd. Toch volgde ook Rodenburgh nog steeds Shakespeare niet precies na.

Overigens werd Rodenburgh door de meeste van zijn beroemde tijdgenoten als Bredero en Hooft met argwaan bekeken omdat ze zijn werk als niet voldoende Nederlands beschouwden. Ook zijn toneelwerk verschilde duidelijk van dat van Nederlandstalige collega's, in dit geval omdat het juist veel 'Spaanser' werd gevonden, met het opvoeren van heftige taferelen.

Wie verslagen over het literaire leven van die tijd leest, krijgt de indruk dat Rodenburgh voor veel van zijn collega's té internationaal was, terwijl zijn werk tegelijkertijd overigens enorm populair was: het werd vaker gespeeld dan dat van zijn collega's. In Amsterdam begon zich een eigen literaire kring te ontwikkelen, met een eigen poëtische smaak. Men

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 107

werd wel voortdurend beïnvloed door ontwikkelingen in het buitenland, maar integreerde dit in het eigen werk op een eigen, Nederlandse, manier. Die tendens werd in de loop van de volgende eeuwen nog eens versterkt door de literatuurgeschiedenis: er ontstond een bepaald beeld van hoe dichters uit de Gouden Eeuw waren, en Rodenburgh paste niet in dat beeld. Excentriekelingen zoals hij, die zich nog veel meer dan anderen door vreemde talen hadden laten beïnvloeden, verdwenen uit de literatuurgeschiedenis. Pas de laatste decennia lijkt daar weer enige verandering in te komen.

Duitse dichters

Ook Duitse dichters schreven overigens sinds de zeventiende eeuw jamben en trocheeën. Maar ook daar hebben de Nederlandse dichters het niet vandaan; de invloed is waarschijnlijk in omgekeerde richting verlopen. Jonge leergierige dichters uit Duitsland zoals Martin Opitz (1597–1639) en Andreas Gryphius (1616–1664) trokken naar de nieuwe universiteit in Leiden om daar te studeren. Tijdens hun studententijd kwamen ze vermoedelijk in aanraking met de moderne dichtkunst, die ze vervolgens mee terug naar huis namen; Opitz schreef bijvoorbeeld een *Buch von der deutschen Poeterey* (1624) dat lange tijd als hét handboek werd gezien van hoe je gedichten moest schrijven.

Het is interessant en misschien veelzeggend dat de Duitse dichters onmiddellijk op de Nederlandse vormen teruggrepen en dat ze niet terugkeerden naar de Italiaanse of Franse bronnen. Het is misschien een extra bewijs voor de onontkoombaarheid van de jambe voor Germaanse oren. De Poolse en de Russische traditie om ook jamben te schrijven zijn vervolgens vermoedelijk weer door het Duits geïnspireerd. Ook die talen zijn eerder morsetalen dan mitrailleurtalen. Zo creëerde de Leidse stadsambtenaar Jan van Hout een exportproduct dat tot diep in Oost-Europa tot op de dag van vandaag gebruikt wordt.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 108

Vondel vertaalt Vergilius

In de zeventiende eeuw werd deze ontwikkeling overigens helemaal niet gezien als een onderlinge invloed van moderne Europese talen. Het duurde niet lang voordat men termen als *jambe* en *trochee* uit de klassieke talen leende om het ritme te beschrijven, en de suggestie ontstond dat Nederlandse dichters dus in dit opzicht de klassieken navolgden. Juist het werk van die klassieke dichters was door de opkomst van het humanisme weer sterk in de belangstelling komen te staan.

De verstheoretici hadden hierbij wel een probleem. De poëzie van klassieke dichters werkte met een afwisseling van korte en lange lettergrepen: een lange lettergreep was twee keer zo lang als een korte. Dat komt omdat, naast de al eerder genoemde mitrailleur- en morsetalen, in ieder geval het Grieks en in de oudste stadia waarschijnlijk ook het Latijn behoorden tot nog een derde soort ritmische taal, waarin je dus verschil maakt tussen korte en lange lettergrepen. Met klemtoon had de klassieke poëzie niet zoveel te maken, maar toch bleven Nederlandse schrijvers zich lange tijd in allerlei bochten wringen om te doen alsof onze taal een echt klassiek metrum had. In de praktijk trokken de dichters zich daar niets van aan, en luisterden ze feitelijk naar de klemtoon – een bewijs dat de jambe niet echt ontstond vanuit een theoretische behoefte, maar uit de klank van de taal zelf.

De klassieke talen hadden bovendien veel meer versvoeten dan alleen de jambe en de trochee. Grote epische werken als de *Ilias,* de *Odyssee* en de *Aeneis* waren geschreven in zogeheten *dactyli*, die bestonden uit drie lettergrepen in plaats van twee: *lang-kort-kort.* In de klassieke talen klonk dat ritme (van feitelijk dus vier tellen, een vierkwartsmaat) kennelijk heel plechtig, de juiste toon voor heldendaden.

Omdat de dichters wilden laten zien dat het Nederlands alles vermocht wat de klassieke talen konden, zou je verwachten dat Nederlandse dichters ook deze vorm zouden proberen. Maar dat gebeurde vrijwel nooit. Joost van den Vondel vertaalde of bewerkte bijvoorbeeld veel werk van Vergilius, waaronder de *Aeneis* (‘Eneas’), maar als versvorm gebruikte hij daarbij de Nederlandse alexandrijn:

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 109

Ick heb met lust voorheene een herderswijs gestelt.
Op eenen dunnen halm, en, tredende op het velt
Ten bossche uit, brogt allengs al 't lant, hierbij gelegen,
Zoo wijt en verre, dat het door zijn' oogst en zegen
Het nau verzaetzaem hart des ackermans vernoeght.

Pas vanaf de negentiende eeuw zouden vertalers soms proberen een equivalent te vinden voor die dactylus, maar meestal wordt gedacht dat je in ons klemtoonsysteem zo feitelijk een driekwartsmaat maakt. De enkele keer dat een Nederlandse dichter in de Gouden Eeuw zich aan zo'n andere versvoet te buiten ging, ging het dan ook om vrolijke, luchtige gedichten. Het bekendst werd dit gedichtje van P.C. Hooft:

Klaere, wat heeft 'er uw hartje verlept
Dat het verdriet uit vrolijckheid schept,
En altijd even benepen verdort,
Gelijck een bloempje, dat dauwetje schort?

Krielt het van vrijers niet om uw deur?
Mooghje niet gaen te kust en te keur?
En doeje niet branden, en blaecken, en braên
Al waer 't u op lust een lonckje te slaen.

Anders en speelt het windetje niet,
Op elsetacken, en leuterigh riet,
Als: lustighjes: lustighjes. Lustighjes gaet
Het waetertje, daer 't tegen 't walletje slaet.

Joodtsche Blijtschap

Begrippen als *jambe*, *trochee* en *dactylus* waren dus niet meer dan metaforen, en waarschijnlijk wisten de theoretici dat ook wel. De praktijk was een heel andere, en werd uiteindelijk veel meer ingegeven door het eigen,

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 110

Nederlandse, taalgevoel dan door de invloed van het Frans, het Italiaans of het Grieks of het Latijn.

De klassieke dichters hadden vooral als ze lyriek schreven een nog veel uitgebreider repertoire aan mogelijkheden: ze konden verschillende versvoeten mengen in één regel. In het Nederlands (en voor zover we weten in andere moderne Europese talen) is dat nooit een succes geworden. Het werd vrijwel nooit geprobeerd, misschien ook weer omdat het in de praktijk niet lukt als je met klemtonen moet werken. Een van de zeer weinige uitzonderingen is het gedicht Joodtsche Blijtschap, waarin Dirk

Rafaelsz Camphuysen (1586–1627) varieerde op twee psalmen. Hij deed dat in zogeheten sapfische maat:

Zalige ure! vruchtbaer van verblijden,
Die my deedt hooren, Dat de schoone tijden
Zoo zeer gewenschet van zoo menigh vrome,
We'er zullen komen.

Dat ons de dagen weder zullen keeren
Datme zal ingaen in het huys des Heeren,
En Salems muren met haer schoon gebouwen
Vreuchdigh aenschouwen.

Regels 1–3 van iedere strofe beginnen met een dactylus, gevolgd door vier trocheeën, en regel 4 heeft een dactylus en een trochee. In de klassieke poëzie was dit een gebruikelijke vorm geweest, al waren de regels toen nog wat ingewikkelder. Camphuysen gaf het gebruikte schema expliciet aan in zijn manuscript, waarschijnlijk omdat het anders moeilijk aan te voelen was voor zijn lezers. Het heeft niet mogen baten. Hoewel ook in later eeuwen Nederlandse dichters hebben geprobeerd sapfische strofen te schrijven, is het nooit een succes geworden.

Overigens is de metriek van de Hebreeuwse psalmen weer een heel andere, en veel meer gebaseerd op het tellen van woorden en parallellen in de zinsbouw. We weten niet of iemand zich daarvan bewust is geweest. In ieder geval heeft bij ons weten in de zeventiende eeuw nooit iemand

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 111

geprobeerd om op die manier in het Nederlands te dichten. Gedetailleerde kennis van het Hebreeuws was voorbehouden aan een enkele geleerde en lag buiten de macht van de Nederlandse dichters.

De veeltalige Huygens

Constantijn Huygens (1596–1687) kende in ieder geval wél Hebreeuws. Wie zijn werk leest, kan makkelijk jaloers worden. Niet alleen kende de man nog minstens zeven talen: Nederlands, Frans, Latijn, Grieks, Italiaans, Spaans, en Duits, maar in alles wat hij schreef, of dat nu brieven waren of gedichten, valt het het plezier in het eigen vermogen op om de eigen taal te spreken en andere talen te veroveren; de drang om in al die talen brieven te schrijven en te dichten; het ontbreken van iedere angst dat een taal eronder lijdt wanneer je ook een andere goed kent; de gulle omarming van het dialect van Hollandse boeren naast het klassieke Grieks. Het is een taalplezier dat aan het begin van de eenentwintigste eeuw vrijwel helemaal verdwenen lijkt, waarin eigenlijk vrijwel iedereen tevreden lijkt met een puur functioneel Engels naast een weinig geïnspireerd Nederlands. Waar vind je nog zoveel plezier in talen?

Nu was Huygens natuurlijk ook voor zijn tijd een uitzonderlijk talent: diplomaat, geleerde, vriend van alle grote schrijvers uit zijn tijd, reiziger en vader van een zoon die een van de grootste natuurkundigen aller tijden zou worden, Christiaan. Ook kende Huygens lang niet al zijn talen even goed: de nadruk lag duidelijk op het Nederlands, Frans en Latijn, en hij draaide er aan de andere kant zijn hand niet voor om ook aan andere Nederlanders in het Frans of het Latijn te schrijven. Toch was Huygens een hartstochtelijk liefhebber van zijn eigen taal.

Huygens was zo'n verbazingwekkend voorbeeld van taalvaardigheid, dat er een paar jaar geleden een aparte studie over hem verscheen: *The Multilingualism of Constantijn Huygens (1596–1687)* van de Britse neerlandicus Christopher Joby. Dat boek geeft een aardig inkijkje in de meertalige wereld van de gegoede klasse in de zeventiende eeuw, en het grote belang dat zij aan taal hechtte. De meeste talen leerde Huygens

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 112

in zijn tienerjaren van een leraar; maar Engels lijkt hij op eigen houtje in Engeland te hebben opgepikt – dat was in die tijd nog niet echt een begeerlijke taal, zoals we al hebben gezien.

Epigrammen in het Latijn

Zelf schreef Huygens een oeuvre in tal van talen. Vermoedelijk heeft hij in iedere taal die hij kende wel een aantal gedichten geschreven.

Ondertussen was het Nederlands bijna even belangrijk voor Constantijn Huygens als Constantijn Huygens voor het Nederlands. Hij droeg bij aan de ontwikkeling van de standaardtaal, maar schreef ook in minstens drie dialecten – het Haags, het Zaans en het Antwerps – op een manier die moedertaalsprekers kennelijk overtuigde. Hij mengde talen en dialecten voor de grap, om een preciezer effect te bereiken, of om een band met zijn gehoor te bevestigen. In het volgende fragment uit zijn lange gedicht *Hofwyck*, dat gaat over zijn gelijknamige landgoed in Voorburg, dat nog steeds kan worden bezocht, maakt hij de gewoonte om Franse en Italiaanse woorden te gebruiken belachelijk, zoals Bredero dat in de *Spaansche Brabander* had gedaan:

> Wy schamen ons Moerstael, als 't gelden sal met minnen;
> Verlieft wordt *amoureux*, en van gevallen sinnen
> Niet min als, *sens ravis*; bekoorlickheen, *attraits*;
> Gewonnen gunst, *saveur*, en nimmermeer, *jamais*;
> Bruyn ooghen, *beaux esclairs*, *beaux soleils*, en *beaux astres*;
> Misnoegen, *desespoir*; blauw-schenen-zeer, *desastres*.

Het was misschien wel hét idee over meertaligheid in de kringen waarin Huygens verkeerde: je moest liefst heel veel talen beheersen, maar je maakte je belachelijk als je ze door elkaar gebruikte. Dat gold ook voor de verschillende versvormen die hij gebruikte. Huygens' gedichten in het Frans waren geschreven volgens de Franse voorschriften – dus met het tellen van lettergrepen – en die in het Latijn min of meer volgens klas-

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 113

sieke voorschriften. Op zijn elfde schreef hij al zogeheten *epigrammen*, in het Latijn:

CONST. HUYGENS PATRI S.D.
Mene putas Leydae pigrum desidemve fuisse?
Mira putas, genitor; carmina composui.
Non cum cognato didici prae frigore Petro.
Tu ne forte mali, composui haec, referas.
Annor. xi.

CONST. HUYGENS GROET ZIJN VADER
Denkt u dat ik in Leiden lui of ledig ben geweest?
Wonderlijke gedachten hebt u, vader; ik heb gedichten geschreven.
Ik heb niet samen met neef Pieter kunnen leren wegens de kou.
Opdat u dit niet kwalijk opneemt, heb ik dit geschreven.
11 jaar.

Ook de rest van zijn leven zou Huygens epigrammen blijven schrijven, en niet alleen in het Latijn. Er waren trouwens tal van geleerde Nederlandse tijdgenoten, zoals Casper Barlaeus (1584–1648) die alleen in het Latijn deden. Aan hun waardering voor het Nederlands deed dat niets af: Barlaeus uitte zich altijd positief over zijn moedertaal.

Teksten op buitenlandse melodieën: praktische zin en purisme

Behalve dichter en allerlei andere dingen, was Huygens ook componist. In 1647, hij was toen 51 jaar oud, publiceerde hij een bundel *Pathodia sacra et profana,* met door hem gecomponeerde liederen in drie talen, die hij heel precies verdeelde over de verschillende soorten muziek. De bundel begint met psalmen in het Latijn, en daarna komen ‘profane’ liederen in het Frans en het Italiaans. De Franse liedjes zijn over het algemeen *airs de cour* en die in het Italiaans *madrigalen*. Beide waren in de betere kringen in heel Europa populaire moderne genres. Ze waren ook

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 114

Constantijn en Suzanna Huygens met bladmuziek, door Jacob van Campen, rond 1623. Mauritshuis.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 115

heel verschillend: de Franse *air de cour* werd bijvoorbeeld eenstemmig gezongen onder begeleiding van (bijvoorbeeld) een luit, terwijl de madrigalen meerstemmige liederen waren.

De *airs de cour* werden ook als typisch Franse muziek gezien, en de madrigalen juist als het beste dat Italië op muzikaal gebied te bieden had. Huygens schreef voor de profane liederen zowel tekst als muziek en liet taal- en muziekkeuze dus precies samenvallen, alsof hij zich de ene keer in een Fransman verplaatste en de andere keer in een Italiaan. Ook dit was natuurlijk een vorm van purisme: je kon zaken niet zomaar mengen met elkaar, en geen Franse tekst op Italiaanse muziek zetten.

Je kunt je natuurlijk afvragen in hoeverre de intieme kennis van de verschillende nieuwe muziekvormen van elders ook het gevoel voor taal en poëzie heeft beïnvloed. Louis Peter Grijp (1954–2016), een van de grootste kenners van de Nederlandse muziekcultuur in de Gouden Eeuw, heeft erop gewezen dat de muziek overal vandaan kwam: niet alleen uit het zuiden, maar ook uit Engeland en Duitsland. Nieuwe liedjes werden meestal gezet op een bepaalde melodie (contrafactuur) en aangezien er maar weinig oorspronkelijke melodieën van Nederlandse bodem waren, werd Nederlandse tekst dus vaak gezet op een buitenlandse melodie. Het Wilhelmus werd bijvoorbeeld gezongen op de wijs van een Frans liedje. Daar won de praktische zin het dus van het purisme.

Antwerpse alexandrijnen

Zoals gezegd strekte Huygens' meertaligheid zich niet alleen uit over 'officiële' talen, maar ook over Nederlandse dialecten, zoals het Antwerps (dat de taal van zijn moeder was), het Haags en het verwante Delflands en het Zaans.

Kenmerkend is dat hij al deze streektalen net als andere (toneel-) schrijvers alleen in komische teksten gebruikte. Als iemand dialect spreekt, is die persoon bijvoorbeeld een boer of een hoer, en nooit een edelman die altijd een taal spreekt die dicht bij de toenmalige standaard-

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 116

taal lag. Dat was waarschijnlijk geen reëel beeld: niemand zal in die tijd precies gesproken hebben zoals men schreef, al zal de taal van de elite dichter bij de standaardtaal gelegen hebben dan die van het volk. De standaardtaal werd immers in die tijd gemaakt op basis van de taal van de elites in verschillende streken. Tegelijkertijd weerspiegelt het feit dat belangrijke mensen in de literatuur standaardtaal spraken ook een ideologie. Door edelen zo te laten spreken, maakte een schrijver propaganda voor die taal.

Een bekend voorbeeld van dialectgebruik door Huygens komt uit zijn klucht *Trijntje Cornelis*. De Hollandse Trijn komt in Antwerpen terecht en wordt er dronken gevoerd en vervolgens uitgekleed door onder anderen de Antwerpse prostituee Marie, die zich in Antwerpse alexandrijnen voorstelt wat ze allemaal met de gestolen kleren kan doen:

Kom, kom lôt ons 'tspel beghinne:
ieerst dese sulvren Riem: doôr sou'ck ick lang veur spinne
eer ickem over wonn. – nouw dese gouwe knopp:
wa droes, het ding is swoôr! – now de muts vande kopp: –
'tis all faijn laijnwaijke: da weet ick wat te leere
da maij wel vughe sal; 'ksal ick't accommodere
all woôrt veur en Princers

Kom, kom laat ons het spel beginnen.
Eerst deze zilveren riem: daar zou ik lang voor moeten spinnen
voor ik die kon kopen. Nou deze gouwe knop:
verduiveld, dat ding is zwaar! Nou de muts van de kop:
dat is allemaal fijn linnen. Daar kan ik wat van maken
dat mij wel zal passen. Ik zal het zo aanpassen
alsof het voor een prinses was.

Het is een taal die nu ook nog als Antwerps te herkennen is. Net als talen veranderen ook alle dialecten voortdurend, maar niet zo snel dat ze binnen vierhonderd jaar onherkenbaar zijn geworden. Dat zit in de klanken: *laat* uitspreken als *lôt*, *fijn* als *faijn* (faajn) en *zwaar* als *swôor*.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 117

Faajn wordt inmiddels ook in Holland wel gezegd (dat noemen we dan Poldernederlands), maar in Huygens' tijd kon je het nog kennelijk niet algemeen bekend veronderstellen. Achterin *Trijntje Cornelis* nam Huygens een woordenlijst op ten behoeve van de lezer waarin hij keurig aangaf wat *faijn* en *maijn* betekenden. Het is een indicatie dat het Antwerps in 1653, toen het stuk vermoedelijk geschreven werd, niet zo bekend (meer) was als het ooit was geweest. Als de Hollanders al ooit naar dat dialect hadden opgekeken, zoals in de tijd waarin Bredero's *Spaansche Brabander* speelde (het eind van de zestiende eeuw, dus ruim vijftig jaar eerder), dan was die eerbied inmiddels wel een beetje voorbij.

Van waar zijde ghy?

Het Antwerpse van *Trijntje Cornelis* zit ook een beetje in de grammatica. Kenmerkend voor het dialect van Antwerpen (en dat van grote delen van het huidige Vlaanderen) is dat je het onderwerp van de zin soms kunt verdubbelen. In plaats van *dat heb ik gedaan* zeg je dan *da heb ek ik gedaon* met twee keer *ik* (de vorm wordt meestal geschreven als *hebbek ik*, maar dat doet aan het principe niet af). Die verdubbeling gebruikt Marie in deze twee regels ook maar liefst tweemaal: *sou 'k ick* en *'k sal ick*. Ze doet het aan de andere kant niet de hele tijd (en ook dat is waarschijnlijk realistisch), namelijk niet in *da weet ick wat te leere*.

Het is aardig dit te vergelijken met de taal van Jerolimo, een oplichter en de 'Spaanse Brabander' in het gelijknamige stuk van Bredero. Ook dit personage spreekt Antwerps – alleen deed Bredero dat, anders dan Huygens, zelf niet van huis uit. In zijn openingstoespraak, waarin Jerolimo net is aangekomen in Amsterdam, vergelijkt hij de inwoners van deze stad in ongunstige zin met de veel 'exquisere' Antwerpenaren:

> En maijn Krediteurs lieten may niet dan de dese houwen
> voort gaf e kick hoor al het goeyken damen was vertrouwt
> Van maijn ghebuurkens hier t'Amsterdam.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 118

> *En mijn crediteuren lieten mij niets anders dan deze hier houden; verder gaf ik hun al het goed dat mij was toevertrouwd door mijn buurtjes hier in Amsterdam.*

Ook Bredero was het *maijn* in plaats van *mijn* kennelijk opgevallen – het was in tijden lang voor het Poldernederlands kennelijk nog iets bijzonders.

Iets anders wat zowel Bredero als Huygens opgevallen was aan het Antwerps: de *jij*-vormen, de tweede persoon enkelvoud. In Brabantse dialecten heeft die doorgaans de vorm *gij* of *ge*. Bovendien wordt die vorm vaak aan het voorafgaande woord geplakt, en wordt dan *-de*. Het volgende voorbeeld komt uit *Trijntje Cornelis:*

> Wa seghde door? wa man?

Net als in de eerste persoon kan in de tweede persoon het voornaamwoord ook verdubbeld worden. Ook dit hebben allebei de schrijvers weer goed gehoord. Hier is een voorbeeld uit de *Spaansche Brabander*:

> Ghy zijt een nettert. Van waar zijde ghy?

En dan is er nóg een Antwerps kenmerk dat we bij beide schrijvers vinden: dat er af een toe een *h* wordt weggelaten, of juist uitgesproken waar je hem niet verwacht. De ‘Spaanse Brabander’ noemt zijn favoriete stad *Hantwerpen*. Het is een verschijnsel dat we nog steeds in de wijde omstreken van Antwerpen vinden: de *h* wordt niet uitgesproken en als sprekers zich van die eigenaardigheid bewust zijn, zeggen ze de klank juist wel waar anderen dat niet zouden doen.

Vondel corrigeert Palamedes

Dat het weglaten van de *h* in de zuidelijke Nederlanden een wijdverbreid verschijnsel was, blijkt onder andere uit de dichtkunst. Als het beter paste

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 119

in het metrum lieten rederijkers in de zuidelijke Nederlanden, en niet alleen in Antwerpen, in de zestiende eeuw de h weg als hij tussen twee klinkers stond. *De hoge* of *de hemel* golden als tweelettergrepig: *d'hooghe, d'heemel.* Ook de zeventiende-eeuwse dichters in Amsterdam deden het in het begin nog. In 1625 had Vondel, wiens ouders uit de Zuidelijke Nederlanden kwamen, het in zijn *Palamedes* nog over *d'hoofdstoffen* en *d'haylge steenen.* Maar op zeker moment werd deze 'Antwerpse' manier van doen taboe. Omdat je onder de strenge regels op versbouw niet zomaar een lettergreep kon toevoegen, moest *Palamedes* herschreven worden. In 1652 ging het over *de hoofdstof* en *de heilige steenen.* Zoals ook de 'ouderwetse' dubbele ontkenning in 1652 verdween. Eeuwenlang zei je in het Nederlands niet 'ik zie hem niet', maar 'ik en zie hem niet' (zoals je in officieel Frans ook niet zegt 'je le vois pas' maar 'je *ne* le vois pas'; zie ook het vorige hoofdstuk). In de zeventiende eeuw begonnen Hollandse grammatici dat ouderwets en overbodig te vinden. Zij schrapten het, en waar Vondel eerder had geschreven (*Ten* is de samengetrokken vorm van *'t en*):

> Ten leed geen seven jaar, of Palamedes schaeren,
> By nacht, de tenten ging der Rechteren doorwaeren

werd dat in 1652 (ook met een paar andere interessante moderniseringen):

> Het leedt geen seven jaer, of Palamedes schaeren
> Ging 's nachts de tenten van zijn rechteren doorwaeren,

Taalflexibiliteit van Bredero

Terwijl Huygens waarschijnlijk een betrouwbaarder bron is voor het Antwerps dialect uit zijn tijd, geeft Bredero juist een beter inzicht in het Hollands van de Gouden Eeuw. Over het Hollands in Huygens' *Trijntje Cornelis* wordt wel beweerd dat het meer lijkt op het Delflands (uit de buurt van Huygens' woonplaatsen Den Haag en Voorburg) dan op het

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 120

Zaans dat Trijntje wordt geacht te spreken. Je zou kunnen zeggen dat Huygens voor de gelegenheid een kunstmatig 'algemeen plat Hollands' in elkaar had gezet.

Bredero was daarentegen een geboren en getogen Amsterdammer en had zowel een groot taalgevoel als een groot gevoel voor sociale verhoudingen. Hij sprak lang niet zoveel vreemde talen als Huygens – mogelijk was alleen zijn Frans op niveau, al ontkende hij zelfs dat, want hij noemde zichzelf 'een slecht [eenvoudig] Amstelredammer, die maar een weynich kints-School-frans in 't hooft rammelde' – maar hij had een heel fijn oor voor schakeringen in het Nederlands. Het beeld dat hij in zijn toneelstukken neerzette van de taal van Amsterdam is daardoor ongekend rijk geworden. Er zijn waarschijnlijk weinig steden zo precies en beeldend neergezet in een literair oeuvre als het Amsterdam van de Gouden Eeuw door Bredero. Zodoende is Bredero's werk onze belangrijkste bron van informatie over hoe er in de stad gesproken werd.

Vroegere generaties van taalgeleerden hebben wel gedacht dat Bredero juist slordig was in zijn omgang met het Nederlands: hij gebruikte allerlei vormen door elkaar en dat kon niet kloppen. In de *Spaansche Brabander* wordt bijvoorbeeld zowel *gij* als *jij* gebruikt om mensen aan te spreken. Hoe zat dat nu in het Amsterdams?

Het antwoord op die vraag is echter waarschijnlijk dat allebei die vormen ook in de stad werden gebruikt. Mensen kwamen van heinde en ver naar Amsterdam en brachten hun taal mee. Bovendien kwamen er zowel rijke als arme mensen op het economisch wonder af dat Amsterdam was. Volgens de legendarische dialectologe Jo Daan (1910–2006) werden er als gevolg daarvan minstens drie soorten dialect in de stad gesproken: behalve het Antwerps en het oorspronkelijke Hollandse dialect was er ook een oostelijker, 'Duits' dialect. Standaardnederlands sprak op dat moment waarschijnlijk nog niemand, en zeker niet in het dagelijks leven, al zal de elite een taal hebben gesproken die nog wat dichter bij de algemene schrijftaal lag.

Daan liet in haar werk nóg iets zien. Bredero liet niet alleen verschillende personages verschillende dialecten spreken, maar personages pasten ook nog eens hun taalgebruik aan hun gesprekspartners aan. Dat is

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 121

een verschijnsel van alle tijden en van alle mensen, maar niet alle schrijvers lijken zich daarvan bewust, en zelfs neerlandici lijken het niet altijd te hebben beseft. 'De Vooys', schreef Daan over een van de geleerden die eerder Bredero hadden beknord om zijn 'rommelige' dialectgebruik, 'kan te goeder trouw gedacht hebben dat hij in zijn taalgebruik consequent was; hij zal zichzelf waarschijnlijk nooit via een geluidsdrager hebben horen praten.' Wie dat wel doet, merkt dat hij zijn taalgebruik voortdurend aanpast.

Bredero's werk weerspiegelde die taalflexibiliteit precies. Verschillende personages spreken in zijn werk op een verschillende manier: oudere mensen spreken bijvoorbeeld meer 'Oudhollands'. Bovendien passen mensen zich voortdurend aan elkaar aan. In de *Spaansche Brabander* komen twee 'snollen' (prostituees) voor. Wanneer ze met elkaar praten, spreken ze nog een enigszins ouderwets, volks, Hollands. Ze gebruiken bijvoorbeeld nog de dubbele ontkenning die Vondel later uit zijn werk zou bannen. Wanneer ze later in gesprek raken met Jerolimo, laten ze die dubbele ontkenning vallen, omdat ze kennelijk wel weten hoe belachelijk ouderwets dat klinkt. Zoals ze Jerolimo ook aanspreken met het beleefde *ghy*, totdat ze doorkrijgen dat hij een bedrieger is. Dan schakelen ze over naar het ook in de zeventiende eeuw al gemeenzamer *jij*. Anders dan De Vooys dacht, deed Bredero dus niet zomaar wat met zijn *ghy* en *jij*, maar weerspiegelde hij de realiteit.

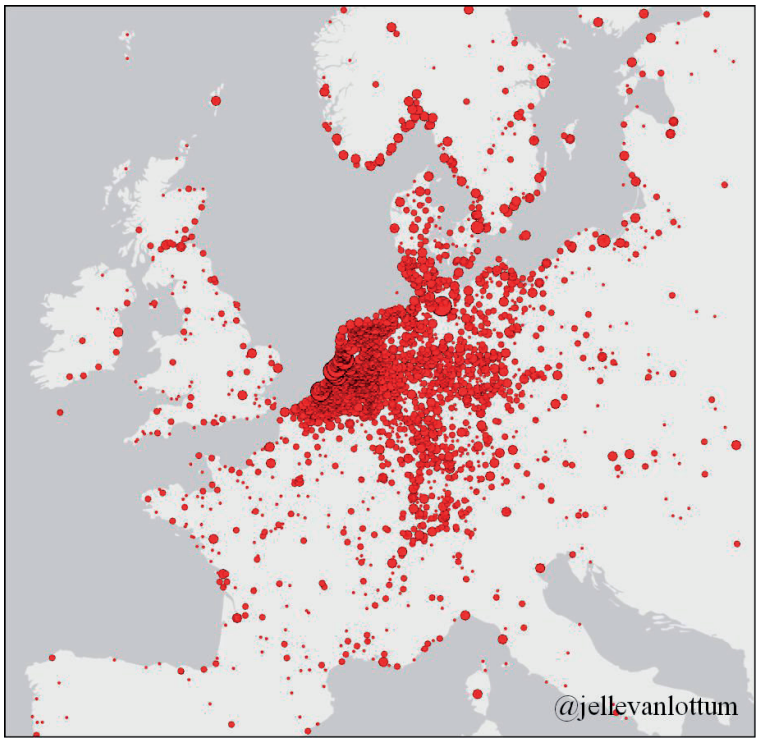
Woo kan eyn minsch keyne vreede hebben

Behalve de zuidelijke en de Hollandse dialecten was er in Amsterdam nog een belangrijke groep dialecten te horen: die van de oostelijke en de Duitse dialecten, die zeker door Hollandse schrijvers niet of nauwelijks van elkaar onderscheiden werden. Toch zijn ook die dialecten door schrijvers veel gebruikt om hun sprekers te karakteristeren, zij het wat minder door Huygens en Bredero. Er ontstond in de zeventiende eeuw een heus genre waarin mensen uit het oosten en hun taal een geliefd object van spot waren, de 'moffenkluchten'.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 122

Ook uit het oosten kwamen natuurlijk grote groepen mensen naar Holland, aangetrokken door de welvaart. Ze waren vaak arm en weinig geschoold, en behalve het nog steeds bekende *mof* waren er meer scheldwoorden voor ze voorhanden: *poep* bijvoorbeeld (van het Duitse *Bube* voor 'jongen') en *knoet* (voor Noord-Duitsers en Denen, vermoedelijk naar de nog steeds bekende voornaam). Ze waren de gastarbeiders van hun tijd en er werd met onverholen afkeer naar hen gekeken.

Een van de bekendste beoefenaars van het genre, Isaac Vos (geboortejaar onbekend, overleden in 1651) schreef stukken als de *Klucht van Robbert leverworst*, de *Klucht van de moffin* en de *Klucht van de mof*. In het laatste stuk komen allerlei 'moffen' voor. Hun taal is helaas nooit goed

Herkomst van de bemanning van VOC-schepen. Kaart door Jelle van Lottum, Huygens ING.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 123

onderzocht, maar het doet de moderne lezer onweerstaanbaar denken aan professor Prlwytzkofsky. Wanneer een van hen door een groepje jongens wordt uitgescholden (voor mof) verzucht hij:

> Loot mick de hoet op em kop blijven, y goddeloosen wichters,
> Woo kan eyn minsch keyne vreede hebben? gans lichters

Dat de taal van de moffenkluchten minder goed is onderzocht dan het Antwerps van onder andere Bredero en Hooft, heeft waarschijnlijk te maken met het lagere literaire allooi dat er meestal aan wordt toegekend. Er zijn er echter heel veel geschreven en ze geven samen een goed beeld.

Het 'lagere allooi' had mogelijk ook te maken met de vrij onversneden afkeer die er af en toe voor 'moffen' in werd geuit. Anders dan in het geval van Antwerpenaren was er hier geen goedmoedige spot om de dwaasheden van iemand die af en toe een leenwoord gebruikt. Ook als iemand een oostelijk accent had, riep dat de spotlust op, zoals in dit gedichtje van Huygens voor een Overijsselse dominee (die zelf ook een vooraanstaand dichter en grammaticus was):

> Mijn Vriendt-e Vollenhoven-e,
> 't Is niet-e te gelooven-e
> Dat ghij niet-e verstaet-e
> Hoe vreemt-e dat het staet-e,
> Daer ghij so wel-e preeckt-e
> Gods woordt-e, dat ghij spreeckt-e
> Met staerten-e veel woorden-e
> Die Hollandt-e noijt hoorden-e.
> Lett eens-e, hoe ghij mist dus-e:
> Wat's Iesus-e, wat Christus-e?
> Hoe is 't met ons gelegen-e?

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:24 | Pag. 124

Waar Hollandse, Brabantse en Vlaamse dialecten in de Middeleeuwen een *-e* verloren hadden aan het eind (*bloeme* werd *bloem*), hebben oostelijke dialecten die nog behouden. Hier wordt dus het in de oren van een Hollander overmatige gebruik van een *-e* bespot, maar een reëel beeld van het Overijssels levert dat natuurlijk niet op.

Spotten met accenten en dialecten was een geliefkoosde vorm van humor in de kringen van Hollandse dichters, en vermoedelijk wijder, in kringen van de elite. Anna Roemers Visscher stuurde nadat ze een tijdje in Zeeland had gelogeerd bij de bekende staatsman en dichter Jacob Cats, en daar een aantal Zeeuwse dichters had ontmoet, een vrolijk gedicht naar Cats waarin ze het Zeeuws bespotte:

> Cunt ghy u Nachtegael doen soetjens tureluren
> Die in sijn moeders tael roept kick, borr kick, kick kick.

Met andere woorden, hoe kan iemand die Zeeuws spreekt, een taal die klinkt als van kikkers, nu ooit als een nachtegaal klinken? Visscher kwam misschien op die vergelijking omdat het Zeeuws net als het Antwerps van de Spaanse Brabander de eerste persoon enkelvoud verdubbelde: je zei 'dat hebbe-k-ik', en dan klonk dus daadwerkelijk als *kick*.

Een barbaarse spreuk in het Fries

Slechts één streektaal werd wél opgetild tot het niveau van serieuze literatuur, en dat dan nog maar incidenteel: het Fries. In Leeuwarden schreven dichters soms in het Nederlands, maar toch ook in het Fries. De bekendste figuur was de dichter en avonturier Jan Jansz Starter (1593–1626), wiens ouders Engels waren en die af en toe ook in het Fries schreef, maar uiteindelijk toch vooral bekend werd door de Nederlandse liedjes, gedichtjes en toneelstukjes bijeengebracht in de in Amsterdam in 1621 gedrukte *Friesche Lusthof*.

Ondanks zulke uitzonderingen was de Hollands gekleurde standaardtaal al snel een dominante. Het Fries lag ook voor Amsterdamse

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 125

schrijvers geografisch nog zeer nabij, maar dan wel als een boerentaal. Tot ver in de Middeleeuwen was een belangrijk deel van Noord-Holland Friestalig geweest. In hoeverre dat in de zestiende en de zeventiende eeuw nog steeds het geval was, is al lange tijd het onderwerp van een geleerde discussie. Roemer Visscher haalde in 1600 een 'barbarisch spreekwoort' aan uit het Waterland, de streek ten noorden van Amsterdam:

> Hy leut / die't leut / ick en leut naet
> *Hij gelooft, die het gelooft, ik geloof het niet.*

Die uitdrukking heeft allerlei Friese kenmerken en het wordt door sommigen dan ook gezien als bewijs dat er in het Waterland in die tijd nog Fries werd gesproken. Een ander bewijs dat wel is aangevoerd, is een versje uit de *Chronijcke van Leeuwenhorn* dat in 1599 werd geschreven door de notaris Dirrick Valcooch uit Schagen, en dat de volgende zinnetjes bevat over de taal die in het Noord-Hollandse dorp gesproken werd:

> Noch huydendaechs alsoo wert ghesproken
> Half Vries, half Engels by woorden ghebroken

Vooral omdat er 'half Engels' staat – het Fries lijkt sterk op het Engels – denken sommigen dat het hier om het échte Fries ging en niet om het wel erg Noord-Hollandse West-Fries dat tegenwoordig niet ver van Schagen gesproken wordt. Je kunt hier natuurlijk ook weer denken aan de slechte reputatie die het Engels, blijkens Bredero's opmerkingen, in de Lage Landen leek te hebben als een soort mengelmoesje van allerlei talen.

Enkele jaren geleden heeft de Amsterdamse taalkundige Arjen Versloot in een uitgebreid en ingenieus artikel laten zien dat het citaat van Visscher, net als bijvoorbeeld enkele fragmenten uit het toneelstuk *Griane* van Bredero, inderdaad alleen als Fries begrepen kan worden en dat er dus vermoedelijk in ieder geval rond 1600 nog een vorm van Fries werd gesproken in het Waterland, op een steenworp afstand van Amsterdam, en misschien dus ook in de buurt van Schagen. Er zijn overigens geen concrete aanwijzingen dat in Amsterdam zelf nog Fries werd gesproken, al

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 126

zal dat vermoedelijk weleens gebeurd zijn door recente immigranten. Het was in ieder geval geen autochtone taal in die stad.

Tegelijkertijd werd er in heel Holland – het gebied van de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland – zeer waarschijnlijk een vorm van 'plat-Hollands' gesproken. Daarnaast sprak de elite waarschijnlijk een vorm van Hollands die wat dichter stond bij de manier waarop er toen geschreven werd – Versloot noemt dit 'het Standaardnederlands-in-wording'. Er waren bijvoorbeeld in Waterland alleen al minstens drie talen, waarbij het Fries het laagst in aanzien stond, al was het maar omdat het slechts heel lokaal bruikbaar was, en het Standaardnederlands het hoogst. Het Fries kwam in die situatie onder druk te staan, maar werd interessant genoeg niet door het Standaardnederlands vervangen, maar door de Hollandse dialecten.

De man die het Fries maakte

Toch werd de basis voor het Fries als échte, als literaire taal ook in de Gouden Eeuw gelegd. Dat was feitelijk het werk van één man, Gysbert Japicx, een schoolmeester in Bolsward, die een grote liefde voor de literatuur opvatte en de inmiddels voor het Nederlands ontwikkelde metrische vormen gebruikte. In Friesland, waar hij werkte, wás geen Hollands dialect, en kon het Fries dus in ieder geval tijdelijk de hoogst denkbare functie op zich nemen – die van het uitdrukken van verheven gevoelens in de vorm van een gedicht. Gysbert Japicx schreef zowel psalmen, gedichten als vrolijke liedjes:

> Bocke bea mey fâd'ne hannen,
> Swietste Tjeafkefen uwz jeld,
> Fen uwz Boertt', Gea, Goa in Lannen,
> Dy my mijn een-salme' ontstelt:
> Ljeafke, ljeafke, Hert in sinne-Tjeafke,
> (Bjuester!) ick barn trog dijn kjeald.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:24 I Pag. 127

Bocke hief gevouwen handen:
Zoetste diefje van ons gouw,
Onze tijd en onze landen,
Mezelf ben ik kwijt in jou,
Liefje, liefje, hart-en-zinnendiefje,
(Hoe vreemd!), ik brand door jouw kou.

(Vertaling Jabik Veenbaas)

Het ritme van Japicx' Fries was gelijk aan dat van het Nederlands: ook in deze taal domineerden de jamben en trocheeën. Het doel van Friese dichters zou lange tijd zijn om te laten zien dat hun taal vooral ook niet onderdeed voor het opkomende Nederlands.

Wat verklaart nu het verschil tussen het Fries enerzijds en de andere streektalen anderzijds? De verklaring 'Fries is een taal en de andere niet' volstaat niet. Heel waarschijnlijk is het Fries juist een taal geworden doordat Friezen het serieus genoeg namen om er psalmen, gedichten en liedjes in te schrijven, en later grammatica's en woordenboeken. Gysbert Japicx is niet voor niets, zeker sinds de negentiende eeuw, een symbool geworden voor de kracht van het Fries. Het zou een beetje overdreven zijn om te zeggen dat we het Fries zonder Japicx nu niet als een taal zouden ervaren – maar ook alleen maar een béétje overdreven.

De vraag is dan wat Japicx en een paar anderen het vertrouwen gaf om in het Fries te dichten, terwijl dat elders niet gebeurde. Hier kan een rol hebben gespeeld dat het Fries tot in de Middeleeuwen nog gebruikt was in het lokale bestuur. Die tijd lag al wel weer enige tijd in het verleden – Friesland hoorde tot de Republiek, en alle officiële documenten waren in het Nederlands –, maar kennelijk had de streektaal nog genoeg status overgehouden aan dat verleden. En zo kon ook het Fries heel even laten zien waar het toe in staat was: het uitdrukken van diepe gedachten en van renaissancevormen waarin het voor geen enkele andere taal hoefde onder te doen. Ook niet voor het Nederlands.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:25 I Pag. 128

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:25 I Pag. 129

Verantwoording

De twee onderwerpen die in dit boek zijn beschreven, vloeien voort uit de belangstelling die er momenteel op het Meertens Instituut uitgaat naar het contact dat de Nederlandse taal de afgelopen eeuwen heeft gehad met andere talen. In concreto gaat het om twee lopende projecten. Het ene project betreft een vrijwilligersproject dat onder leiding van Nicoline van der Sijs wordt uitgevoerd in samenwerking met de Koninklijke Bibliotheek, en waarbinnen alle zeventiende-eeuwse kranten zijn gedigitaliseerd. Het resultaat van dit project zal in 2019 op Delpher verschijnen. Het tweede project is het onderzoeksproject De geboorte van de jambe, dat wordt uitgevoerd onder leiding van Marc van Oostendorp en waaraan promovenda Mirella de Sisto is verbonden. De twee projectleiders hebben ieder een hoofdstuk van dit boek voor hun rekening genomen.

Dit boek is bedoeld voor een algemeen publiek. In de lopende tekst verwijzen we daarom niet altijd, of niet altijd precies, naar de vele bronnen die we gebruikt hebben. De belangrijkste bronnen staan na deze verantwoording. Alle geciteerde literaire teksten zijn gezet conform edities uit de *DBNL*.

Enkele personen hebben nuttige bijdragen aan dit boekje geleverd, waarvoor wij heel dankbaar zijn. In het bijzonder danken we onze collega's Hans Broekhuis, Martine de Bruin, Mirella De Sisto, Marjo van Koppen en Ton van der Wouden voor nuttige inhoudelijke en redactionele suggesties, en de bibliothecarissen Lidy Jansen en Diedrik van der Wal voor hun hulp bij het vinden van literatuur. De technici Hennie Brugman, Maarten van Gompel en Rob Zeeman hebben voor dit boek de zeventiende-eeuwse kranten in een verrijkt formaat in een kopie van de infrastruc-

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:25 I Pag. 130

tuur Nederlab gezet, wat het mogelijk maakte eerste uitspraken te doen over het taalgebruik in de kranten. Hans Beelen, Ewoud Sanders, Arthur der Weduwen en Herman Wiltink hebben het hoofdstuk over de kranten kritisch bekeken, en Christopher Joby, Ton Harmsen en Olga van Marion deden hetzelfde met het hoofdstuk over de literatuur. Nuttige kleinere suggesties voor het krantenhoofdstuk deden Harm den Boer, Bruno Naarden, Hilde Pach en Henk Pander Maat.

Zonder het werk van de vrijwilligers, die alle kranten uit de zeventiende eeuw hebben gedigitaliseerd, was het niet mogelijk geweest het krantenhoofdstuk te schrijven – zij verdienen dus de grootste dank.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:25 I Pag. 131

Literatuur

Beltrami, P. (2002), *La metrica italiana*, Bologna.

Boer, H. den (1988), 'Spanish and Portuguese editions from the Northern Netherlands in Madrid & Lisbon public collections. Toward a Bibliography of Spanish and Portuguese Editions from the Northern Netherlands (± 1580–1820)', in: *Studia Rosenthaliana* 22, 97–143.

Burke, P. (2005), *Lost (and found) in translation: the case of early modern Europe*, Den Haag.

Cohen, W. (2017), *A History of European Literature. The West and the World from Antiquity to the Present*, Oxford.

Couvée, D.H. (1956), 'De nieuwsgaring van de eerste courantiers', in: *Pers, propaganda en openbare mening*, red. J. Barents e.a., Leiden, 26–40.

Daan, J. (1985), 'Sociolecten en stijlen bij Bredero', in: *Spektator* 14, 4, 254–260.

Dahl, F. (1939), 'Amsterdam – Earliest Newspaper Center of Western Europe', in: *Het Boek* 25, 161–198.

De Sisto, M. (2017), 'The Birth of the Iamb in Early Renaissance Low Countries', in: *RMN Newsletter* XII-XIII, 203–206.

d'Heere, L. (2016), *Tableau Poétique: Verzen van een Vlaamse migrant-kunstenaar voor de entourage van de Seymours op Wolf Hall*, Gent. Editie F. van Dam and W. Waterschoot.

Egeraat, M. van (2017), 'Weeklies, writings, and whispers. News in Gelderland (1618–1648)', masterscriptie Nijmegen.

Gasparov, M.L. (1996), *A History of European Versification,* Oxford. Vertaald door G. Smith, G.S. en M. Tarlinskaja.

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:25 | Pag. 132

Groesen, M. van (2016), 'Reading Newspapers in the Dutch Golden Age', *Media History* 22:3–4, 334–352.

Hamel, A.G. van (1918), *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland*, 's-Gravenhage.

Hatin, E. (1865), *Les gazettes de Hollande et la presse clandestine aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Parijs.

Helmers, J.H. & A. der Weduwen (2018), *The Newspaper in the Early Modern Low Countries*, deel 2 van het tijdschrift *Early Modern Low Countries*, www.emlc-journal.org/articles/10.18352/emlc.58/.

Hermkens, H. (2011), *Spraeck van huijden, toon van straet. Opstellen over taal en Constantijn Huygens*, Amsterdam.

Hillgärtner, J. (2018), 'Netherlandish Reports in German Newspapers, 1605–1650', in: *Early Modern Low Countries* 2, 1, 68–87.

Impe, S. van & J. Bos (2006), 'Romein en Gotisch in zeventiende-eeuws drukwerk. Een voorbeeldonderzoek voor het gebruik van de STCN en STCV', in: *De Zeventiende Eeuw* 22, 283–297.

Jansen, J. (1995), *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*, Hilversum.

Jansen, J. (2004), 'Geleende praal. Oorspronkelijkheid, navolging en plagiaat in de zeventiende eeuw', in: *Neerlandica extra muros* 42: 5–17.

Jensen, L. (1997), '"Libben labben an eyn stucxken swijne vless". "Moffen"-beeld bij de toneelschrijver Isaac Vos', in: *Vooys* 15, 22–27.

Joby, C. (2014a), 'The Role of London and Other English Cities in the Development of Early Modern Dutch Language and Literature', in: *Dutch Crossings,* 4–19.

Joby, C. (2014b), *The multilingualism of Constantijn Huygens (1596–1687)* [Amsterdam studies in the Dutch Golden Age], Amsterdam.

Joby, C. (2015), *The Dutch Language in Britain (1550–1702). A Social History of the Use of Dutch in Early Modern Britain*, Leiden.

Kazartsev, E. (2015), 'Language and Meter in Early English, Dutch, German, and Russian Iambic Verse', in: *Comparative Literature Studies* 52, 682–703.

Kleerkooper, M.M. (1906), 'De Haarlemsche (en de Rotterdamsche) courant in het Engelsch', in: *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* IV, 99–107.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:25 I Pag. 133

Knotter, A. (1995), 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap', in: *Historisch tijdschrift Holland* 27, 219–235.
Koppenol, J. (1991), 'In mate volghet mi: Jan van Hout als voorman van de renaissance', in: *Spektator*, 55–85.
Koppenol, J. (1998), *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*, Leiden.
Kossmann, F. (1922), *Nederlandsch versrythme. De versbouwtheorieën in Nederland en de rythmische grondslag van het Nederlandsche vers*, Leiden.
Lote, G. (1991), *Histoire du vers français. Tome I,* Aix-en-Provence.
Lucassen, L. (1987) 'Poepen, knoeten, mieren en moffen', in: Jan Erik Dubbelman & Jaap Tanja (red.), *Vreemd Gespuis*, Amsterdam, 30–37.
Luykx, Th. (1964), 'De eerste gazettiers en hun kranten in de Spaanse Nederlanden', in: *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 18, 231–248.
Maier, I. & R. Vos (2005), 'Gelezen van Londen tot Moskou. Internationale dimensies van de *Oprechte Haerlemse Courant* in de zeventiende eeuw', in: *Haerlem Jaarboek* 9–32.
Maier, I. (2009), 'Zeventiende-eeuwse Nederlandse couranten vertaald voor de tsaar', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 1, 27–49.
Oostendorp, M. van (2015–2018), *Een geschiedenis van het Nederlands in 196 sonnetten,* in: *Neerlandistiek.* www.neerlandistiek.nl.
Pach-Oosterbroek, H. (2014), *The Editing Mechanisms of the World's First Yiddish Newspaper, the Kurant (Amsterdam, 1686–1687)*, Amsterdam.
Patel, A. (2010), *Music, Language and the Brain,* Oxford.
Peacey, J. (2016), 'Managing Dutch Advices: Abraham Casteleyn and the English Government, 1660–1681', in: *Media History* 22:3–4, 1–17.
Porteman, K. & M. Smits-Veldt (2008), *Een nieuw vaderland voor de muzen, Gouden Eeuw, 1570–1700*, Amsterdam.
Pettegree, A. (2014), *The Invention of News: How the World Came to Know about Itself*, New Haven, CT: Yale University Press.
Roeder, C. (1998), *Frühe Kölner Wochenzeitungen. Die Unternehmen der Offizinen Mertzenich und Kempen 1620 bis 1685*, Keulen.

Een mooie mengelmoes rev.indd | Sander Pinkse Boekproductie | 07/11/18 / 12:25 | Pag. 134

Sautijn Kluit, W.P. (1868), 'De Amsterdamsche Courant', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, nieuwe reeks, 5e deel, 209–292.

Sautijn Kluit, W.P. (1896), 'De geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel* 7, 87–284.

Schneider, Maarten i.s.m. Joan Hemels (1979), *De Nederlandse krant 1618–1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad*, Baarn.

Sijs, N. van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, Den Haag.

Sijs, N. van der (2005), *Van Dale Groot Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*, Utrecht/Antwerpen.

Smits-Veldt, M. & W. Abrahamse (1992), 'Een Nederlandse polyglot in het begin van de zeventiende eeuw: Theodore Rodenburgh (1574–1644)', in: *De zeventiende eeuw*, 232–244.

Stipriaan, R. van (2002), *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek*, Amsterdam.

Stipriaan, R. van (2018), *De hartenjager. Leven, werk en roem van Gerbrandt Adriaensz. Bredero,* Amsterdam.

Veen, P.A.F. van & N. van der Sijs (1997), *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*, Utrecht/Antwerpen, tweede druk.

Versloot, A. (2003), 'Fries in Holland in de 17e eeuw', in: *Taal en Tongval,* 1–40.

Vos, R. (2003), 'Een Gouden Eeuw met grote gaten: enkele ontwikkelingen rond de "Republiek der Couranten" (1675–1800)', in: *De Achttiende Eeeuw*, 124–134.

Weduwen, A. der (2015), 'Towards a Complete Bibliography of Seventeenth-Century Dutch Newspapers: Delpher and its Applications', in: *Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 38, 21–27.

Weduwen, A. der (2017), *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618–1700*, Leiden, 2 delen.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:25 I Pag. 135

Vanaf 2003 heeft het Meertens Instituut jaarlijks een boekje uitgegeven als nieuwjaarsgeschenk voor relaties, collega's en medewerkers. Hieronder de tot nu toe verschenen nieuwjaarboekjes. *'Een mooie mengelmoes': Meertaligheid in de Gouden Eeuw* is de 17e in deze reeks.

2003 *P.J. Meertens van het Meertens Instituut*, Peter Jan Margry (samenstelling en red.). Meertens Instituut.

2004 *Verandering en verloedering: normen en waarden in het Nederlands*, Hans Bennis, Leonie Cornips en Marc van Oostendorp, illustraties Hein de Kort. Salomé & Amsterdam University Press.

2005 *Blues en balladen: Alan Lomax en Ate Doornbosch, twee muzikale veldwerkers*, Louis Peter Grijp en Herman Roodenburg. Salomé & Amsterdam University Press.

2006 *Stinkend-juffertje en duivelskruid: volksnamen van planten*, Har Brok, met medewerking van Hans Bennis en Joep Kruijsen. Salomé & Amsterdam University Press.

2007 *Turkse en Marokkaanse Nederlanders thuis*, Hester Dibbits en Hilje van der Horst, fotografie Floor Kuiper. Salomé & Amsterdam University Press.

2008 *Waarom?: interviews met Hans Bennis, Leendert Brouwer, Leonie Cornips, Hilje van der Horst, Herman Roodenburg en Irene Stengs*, Marc van Oostendorp. Meertens Instituut.

2009 *Hollandser dan kaas: de geschiedenis van Frau Antje*, Sophie Elpers. Amsterdam University Press.

2010 *Een echte Amelander spreekt dialect: verslag van een veldwerker*, Mathilde Jansen. Amsterdam University Press.

Een mooie mengelmoes rev.indd I Sander Pinkse Boekproductie I 07/11/18 / 12:25 I Pag. 136

2011 *Gelukkig nieuwjaar*, Eveline Doelman. Amsterdam University Press.

2012 *Eigen en vreemd: meertaligheid in Nederland*, Leonie Cornips. Amsterdam University Press.

2013 *Avonturen en structuren: op zoek naar de bouwstenen van volksverhalen*, Theo Meder. Meertens Instituut.

2014 *De kaartenbank: over taal en cultuur*, Nicoline van der Sijs (red.). Amsterdam University Press.

2015 *Het fenomeen Hazes: een venster op Nederland*, Irene Stengs. Amsterdam University Press.

2016 *Wijdvertakte wortels: over etnolectisch Nederlands*, Frans Hinskens. Amsterdam University Press.

2017 *Van wie is het Wilhelmus?,* Mike Kestemont, Els Stronks, Martine de Bruin, Tim de Winkel. Amsterdam University Press.

2018 *Healing en 'alternatief' genezen: een culturele diagnose*, Peter Jan Margry. Amsterdam University Press.